

UGC Care Listed Journal

ISSN-0976-5425

मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद
(छत्रपती संभाजीनगर)

History Research Journal

Issue - XXXIII

इतिहास संशोधन पत्रिका

अंक तेहतीस

कार्यकारी संपादक
डॉ. सोमनाथ लोडे

प्रा. सर्जेराव बनसोडे
पं. ज. नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

UGC Care Listed Journal

**मराठवाडा इतिहास परिषद,
औरंगाबाद-छत्रपती संभाजीनगर**

(रजि.नं. एफ ८२० / दि. २६.०८.१९८२)

ISSN : 0976 - 5425

**History Research Journal
इतिहास संशोधन पत्रिका**

Issue. - XXXIII December

अंक - तेहतीस

2024

कार्यकारी संपादक

डॉ. सोमनाथ रोडे

: संपादकीय मंडळ :

डॉ. नारायण सूर्यवंशी डॉ. नितीन बावळे

डॉ. सुभाष बेंजलवार डॉ. भालचंद्र कुलकर्णी

प्रा. सर्जेराव बनसोडे

या अंकात व्यक्त केलेली विचार-मते ही मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद अथवा संपादक किंवा संपादक मंडळ यांची अधिकृत मते नाहीत. त्यांच्याशी ते सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शिर्षक
प्राचीन विभाग			
१.	Mr. Oshin Bamb	१७	Devagiri a Forgotten Jain Religious Centre : An Iconographic Study of some Shvetambar Images
२.	श्री. रोहित राजेंद्र भोसले	२८	शोध जुन्नरच्या प्राचीन स्थलनामाचा
३.	श्री. गजानन यशवंतराव खराटे	३८	चिनी प्रवासी फाहियान व भारत चीन अंतर - मापन पद्धती - एक अभ्यास
४.	श्री. नीळकंठ विष्णू काळदाते	४२	अष्टभुज विष्णू: औंढा नागनाथ येथील दुर्मिळ मूर्ती
५.	डॉ. सुमित संभाजी यादव	४८	पंढरपूरनिवासिनी लोकदेवी - विठ्ठलपत्नी पदुबाई ऊर्फ पद्मावती : एक ऐतिहासिक अभ्यास
६.	डॉ. विनोद बाबूबराव बोरसे	५४	पितळखोरा लेणीतील चित्रकला : प्राचीनातून नाशाकडे
७.	डॉ. नारायण सूर्यवंशी	६०	मांजरा, खोच्यात मानवी जीवनाचा उदयविकास व जलव्यवस्थापन

मध्ययुगीन विभाग

१.	Dr. Nalini Waghmare	६९	Hadapada Lingamma's Contribution to Vachana Literature and Culture
२.	डॉ. रामचंद्र वसंत कुंभार	७९	मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील न्यायदान व्यवस्थेतील महत्त्वाचे कागदपत्र - म्होतुर करार
३.	डॉ. दत्तात्रय ज्ञानदेव कोरडे	८५	पेशवेकालीन वाई शहराचा सांस्कृतिक विकास
४.	प्रा. रामचंद्र गुरुलिंग घुले	९२	स्वराज्याची राजचिन्हे

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शिर्षक
५.	डॉ. विलास सोमा गोर्डे	१०३	पेशवेकालीन (रमणा) धार्मिक दानपद्धती
६.	डॉ. अनिल शिवाजी टिके	११०	लोकसंस्कृतीच्या जडणघडणीत लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची भूमिका व सद्यःस्थिती
७.	प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे	११७	सभासद बखरीतून व्यक्त होणारे शिवचरित्र : एक आकलन
८.	डॉ. शशिकांत महादेव मोहिते	१२६	भिकुजी चव्हाण ऊर्फ हंबीरराव मोहिते : एक दृष्टिक्षेप
९.	डॉ. वर्षारानी टी. वाघमारे	१३३	मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील प्रशासनात फारसी भाषेचे योगदान
१०.	प्रा. विजय पांडे	१३९	इंग्रज - मराठा यांच्यातील असईची लढाई : मराठा साम्राज्याच्या अस्ताचा आरंभ
११.	डॉ. सुवर्णा प्रकाश पाटील	१४८	राष्ट्रमाता जिजाऊ यांचे चरित्र वर्तमान स्त्री सबलीकरणाचे प्रेरणा स्रोत

आधुनिक विभाग

१.	Mr. Harshana Nikam	१५७	Exploring the Evolution and Dynamics of Trade between the Bombay Government and the Trucial States (1820 - 1920)
२.	Smt. Madhura Wamanrao Jagtap	१६४	Eleanon Zelliott - Perception of Dr. B.R. Ambedkar & his Movement
३.	Dr. Kiran D. Sawant	१७२	Mrunal Gore : The Unsung Socialist Leader of Bombay
४.	Dr. Prakash M. Masram	१८४	From Vision to Reality : Tracing Mahatma Gandhi's Nai Talim Educational Experiment in Bombay Province (1938 - 1956)

सभासद बखरीतून व्यक्त होणारे शिवचरित्र :

एक आकलन

प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात शिवछत्रपती हे एकमेव असे व्यक्तिमत्त्व आहे की, जे त्यांच्या हयातीतच 'अवतारी पुरुष' म्हणून मान्यता पावले होते. महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर संपूर्ण भारतातील जनतेसाठी ते प्रेरणादायी आणि आदर्श व्यक्तिमत्त्व राहिले आहे. त्यामुळे छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा इतिहास आणि जीवन-चरित्राचा वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून अभ्यासक आणि संशोधक यांनी अभ्यास केलेला आहे. शिवचरित्राच्या आकलनासाठी छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्याबाबतच्या धार्मिक, धर्मनिरपेक्ष, समाजवादी, साम्यवादी, ब्राह्मणी व अब्राहमणी या दृष्टिकोनाचे आकलन महत्त्वाचे असल्याचे काँ. शरद पाटील सांगतात.^१ मात्र हे सर्व लेखन उत्तरकालीन म्हणजे नंतरच्या काळातील आहे. वसाहतकालीन पाश्चात्य अभ्यासकांनी तत्कालीन समाज मानस विचारात न घेता वसाहतवादी ध्येयधोरणे साध्य करण्यासाठी एकांगी व चुकीचा इतिहास कथन करून शिवचरित्राचे व मराठ्यांच्या इतिहासाचे अवमूल्यन केले.^२

छत्रपती शिवाजी (मराठे) हे कोणी चोर, लुटारू व दरोडेखोर होते, असे वसाहतवादी दृष्टिकोनातून छत्रपती शिवाजी व मराठ्यांच्या इतिहासाचे केलेले चित्रण व यामागील वास्तव जाणून घेण्यासाठी आधुनिक काळात राष्ट्रवादाच्या उदयानंतर 'सभासद बखर' व इतर सर्व 'शिवकालीन बखरी' मराठ्यांच्या इतिहास लेखनाचे एक अमूल्य साधन म्हणून पुढे येतात. दत्तो त्रिमलकृत '९१ कलमी बखर' व कृष्णाजी अनंत सभासदकृत 'श्री शिव प्रभू चरित्र' म्हणजेच 'सभासद बखर' या शिवचरित्रावरील पहिल्या व समकालीन बखरी आहेत. वास्तविक पाहता ९१ कलमी बखर ही शिवचरित्रावरील पहिली बखर आहे पण आज तिची मूळ प्रत उपलब्ध नसल्याने

सभासद बखर शिवचरित्रावरील पहिली विश्वसनीय बखर मानली जाते. ती छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या जीवनचरित्राचे व मराठ्यांच्या इतिहासाचे अत्यंत महत्त्वाचे प्राथमिक साधन मानले जाते. शिवकालीन तरूण मराठ्यांच्या मनाचे खरेखुरे प्रतिबिंब बखरीत आढळते हे र. वि. हेरवाडकर यांचे विधान कृष्णाजी अनंत सभासदकृत 'श्री शिव प्रभूचरित्र' छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या चरित्र आकलनासाठीची उपयोगिता स्पष्ट करते. त्याआधारेच शिवकालीन इतिहासाचे प्रारंभिक इतिहास-लेखन झाले आहे. शिवचरित्राच्या आकलनाच्या उद्देशाने स. रा. गाडगीळ संपादित कृष्णाजी अनंत सभासदकृत 'श्री शिव प्रभूचरित्र' यातून व्यक्त होणारे छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे चरित्र ऐतिहासिक विश्लेषण पद्धतीच्या आधारे अभ्यासण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंध शिवचरित्राच्या अभ्यासातील सभासद बखरीचे महत्त्व, सभासद बखरीच्या मर्यादा व सभासद बखरीतून व्यक्त होणारे शिवचरित्र या तीन भागांत मांडला आहे. वाङ्मयीनदृष्ट्या बखर साहित्याचा विचार केल्यास बखर साहित्याचे चरित्रात्मक बखर, युद्ध कथात्मक बखर, दौलतीची बखर व स्फूट कथात्मक बखर असे विविध प्रकार पडतात. सभासद बखरीचे सटीप संपादन करणाऱ्या स. रा. गाडगीळ यांनी... १) समकालीनांनी लिहिलेल्या बखरी, २) कर्णोपकर्णी ऐकलेल्या वृत्तान्ताची बाडे, ३) काही मूळची हकीकत जमा करून, ग्रंथ पाहून, टिपणे पाहून किंवा मूळ ग्रंथात भर घालून लिहिलेल्या बखरी असे बखरीचे तीन प्रकार सांगितले आहेत.^३

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी निवडण्यात आलेली 'सभासद बखर' चरित्रात्मक लेखनाच्या प्रकारातील समकालीन बखर आहे. छत्रपती राजाराम महाराज यांच्या आज्ञेने इ. स. १६९७ मध्ये कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी ही बखर लिहिली. रावबहादुर काशीनाथ नारायण साने यांनी १८८१ मध्ये 'काव्येतिहास संग्रह' या मासिकात प्रकाशित केलेली सभासद बखरीची प्रत ही पहिली छापील प्रत होय. त्यासाठी त्यांनी सभासद बखरीच्या प्रतापगड प्रत, पुणे प्रत, सातारा प्रत, महाड प्रत व खटाव प्रत या हस्तलिखित प्रतीचा उपयोग केला आहे.^४ आज सभासद बखरीच्या

मूळ प्रतीवरून संपादित केलेल्या अनेक प्रती उपलब्ध आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी निवडण्यात आलेली स. रा. गाडगीळ संपादित कृष्णाजी अनंत सभासदकृत 'श्री शिव प्रभूचरित्र' ही १९६० मध्ये प्रकाशित झालेली बखर आहे.

सभासद बखरीचे महत्त्व :

सभासद बखर, चित्रगुप्तांची बखर, चिटणीसांची बखर, शिवदिग्विजय, शिवप्रताप, ९१ कलमी ऊर्फ रायरीची बखर, शेडगावकर बखर, १०९ कलमी बखर इत्यादी बखरींचा शिवचरित्राच्या अभ्यासासाठी उपयोग केला जातो. 'सभासद बखर' सर्वांत जुनी आणि अधिक विश्वसनीय बखर मानली जाते. हिंदवी स्वराज्य स्थापन करून महाराष्ट्रातील जनतेला स्वातंत्र्य प्राप्त करून देणाऱ्या छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे जीवनचरित्र बखरकारांच्या लेखनाचा मुख्य विषय राहिला आहे. कृष्णाजी अनंत सभासद आणि त्यांचे लेखन याला अपवाद नाही. मराठ्यांच्या इतिहासाचे ज्येष्ठ इतिहासकार आणि संशोधक इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे आणि सर जदुनाथ सरकार बखर साहित्याच्या विश्वासाहतेबद्दल प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात परंतु ते बखर साहित्याचे ऐतिहासिकत्व अमान्य करीत नाहीत. उलट सभासद बखर आधारभूत मानून छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या इतिहास लेखनाचा वर्णनबंध ते उभा करतात. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे, कृष्णाजी अनंत सभासद यांच्याबाबत म्हणतात की, सभासद यांना शिवाजी महाराज यांच्या वेळची राजकारणे स्वानुभवाने माहीत असल्याने त्यांची बखर बहुत विश्वसनीय आहे. कृष्णाजी अनंत सभासद छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या समकालीन असल्याने त्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे जीवन अत्यंत जवळून पाहिले आणि अनुभवले होते. त्यामुळे त्यांनी लिहिलेले 'श्री शिव प्रभूचरित्र' म्हणजेच 'सभासद बखर' छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे सर्वांत जुने व समकालीन चरित्र चित्रण आहे. या संदर्भात त्र्यं. शं. शेजवलकर आपल्या 'श्री शिवछत्रपती : संकल्पित शिवचरित्राची प्रस्तावना आराखडा व साधने' या ग्रंथात सांगतात की, "हिंदू दृष्टीने शिवाजींचे चरित्र जाणावयाचे तर शिवभारत वाचावे लागते तसेच शिवाजींचे संपूर्ण चरित्र जाणून घेण्यास सभासदाची बखर वाचावी लागते." या सर्वांवरून शिवचरित्र समजून घेण्यासाठी सभासद लिखित

‘श्री शिव प्रभूचरित्र’ या बखरीची उपयुक्तता स्पष्ट होते. त्यात काही प्रसंगी सत्याचा अपलाप होत असला तरी त्यातून तो काळ मात्र नक्की उभा राहतो.^६ यशवंत पाठक यांच्या या विधानावरून बखर साहित्याची उपयुक्तता स्पष्ट होते.

सभासद बखरीच्या मर्यादा :

सभासद बखर छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या समकालीन व्यक्तीने लिहिली असली तरी तिची सर्वांत महत्त्वाची मर्यादा म्हणजे तत्कालीन राजकीय परिस्थितीच्या मर्यादांमुळे समकालीन कागदपत्रांचा उपयोग तिच्या लेखकाला करता आला नाही. त्यामुळे सभासद बखर सरकारी आदेशानुसार लिहिली असली तरी समकालीन सरकारी कागदपत्राचा उपयोग हे दरबारी इतिहासलेखनाचे वैशिष्ट्य तिच्यात आले नाही. बखरीत वर्णिलेल्या घटना घडत असताना लेखकाने त्याबाबत काही टिपणेही काढली नव्हती.^७ त्यामुळे सर्वस्वी स्मरणावर भिस्त ठेवूनच सभासद यांनी शिवचरित्राचे चित्रण केल्याचे दिसते. त्यात घटनांचा कालक्रम व स्थळ निर्देशांबाबत अनेक उणिवा (त्रुटी) आहेत. उदा. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जुन्नर आणि अहमदनगर लुटीचा (१६५७) प्रसंग, चंद्रराव मोरे यांच्या स्वारीच्या (१६५६) अगोदर दिला आहे तसेच छत्रपती शिवाजी महाराज औरंगजेबाच्या भेटीसाठी आग्राऐवजी दिल्लीला गेल्याचा उल्लेख सभासद करतात.^८ त्यामुळे छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या जीवनचरित्राशी संबंधित जे काही थोडे स्थळ-काल निर्देश सभासद बखरीत सापडतात ते आपल्याला इतर कागदपत्रांशी पडताळून पाहावे लागतात.

बखरीचे लेखन आजच्या काळात ऐतिहासिक साधनात अभिप्रेत असलेल्या चिकित्सक वृत्तीने केले जात नसे. बखरीतील विवेचन व निवेदन पद्धती पौराणिक स्वरूपाची राहिल्याने त्यात अशक्य कोटीतील अद्भुत गोष्टी व विचित्र विधाने घुसडली गेली आहेत.^९ त्याचे कारण असामान्य (अद्भुत) व्यक्तीशी संबंधित घटना या विशेष दिवशीच घडली पाहिजे ही तत्कालीन समाजात रूढ असलेली कल्पना होय. त्यामुळे विशेष असामान्य (अद्भुत) व्यक्तींचे जन्म किंवा त्यांच्याशी संबंधित घटनांची नक्की तिथी (तारीख) माहीत नसतानाही अक्षय्य तृतीया, रामनवमी, कृष्णाष्टमी अशा स्वरूपात तिथी देण्याचा प्रघात बखर साहित्यात आपल्या नायकाबाबत होता.^{१०}

त्यामुळे इतिहास संशोधनात अभिप्रेत असलेली वस्तुनिष्ठता सभासद बखरीत येत नाही. तत्कालीन कथेकरी व पुराणिक संप्रदायाचा बखर साहित्यावरील प्रभाव त्यातून स्पष्ट होतो. स्थल-काल विपर्यास, अतिरंजितता, अद्भुतता व कल्पनारम्यता या ऐतिहासिकदृष्ट्या सभासद बखरीच्या प्रमुख मर्यादा आहेत. त्या शिवचरित्राच्या आणि मराठ्यांच्या इतिहास संशोधनातील सभासद बखरीचे महत्त्व सीमित करतात. असे असले तरीसुद्धा छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या संदर्भातील विश्वसनीय कागदपत्रे उपलब्ध होईपर्यंत सभासदांची बखर शिवचरित्र व मराठ्यांच्या इतिहासाचे प्रमुख साधन होते.

इतिहास आकलन आणि इतिहास लेखनासाठी बखर साहित्याचा आधार घेत असताना लेखकाचा मुख्य हेतू, तत्कालीन लेखकांचे लेखन प्रघात, भाषाप्रचार, वर्णनशैली आदी लहानसहान बाबी लक्षात घेतल्यास ऐतिहासिक प्रसंगाबद्दलची वास्तव कल्पना त्यातून येऊ शकेल. त्याआधारे इतिहासाची संगती जुळविणे सोपे जाईल.^{११} बखर व हकीकतीमध्ये एक मोठा व अद्वितीय असा गुण आहे, तो म्हणजे झाल्या प्रसंगाची हकीकत सांगताना सत्याचा जाणीवपूर्वक कोठेही अपलाप केलेला नाही. त्यांची काही विधाने सध्या अविश्वसनीय वाटू लागली तर त्यांचे कारण लेखकाचा असत्याचा अभिमान नसून यांचे अज्ञान किंवा गैरसमज आहे.^{१२} बखर साहित्याबाबतचे इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांचे हे मत सभासद बखरीच्या आधारे शिवचरित्राचा अभ्यास करताना लक्षात घ्यावे लागते.

सभासद बखरीतून व्यक्त होणारे शिवचरित्र :

स. रा. गाडगीळ यांनी सभासद बखर संपादित करताना छोट्या-छोट्या १२४ प्रकरणांत ती मांडली आहे. त्यांनी शिवचरित्राची सुरुवात छत्रपती राजाराम महाराज यांच्या 'तुम्ही पुरातन राज्यांतील माहित (गार) लोक आहां, तरी इस्तकबिल (आरंभ) पासून चरित्र लेहून देणे,' या कृष्णाजी अनंत सभासद यांना केलेल्या आज्ञेने केली आहे.^{१३} त्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते ती म्हणजे शिवचरित्राचे चित्रण कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी उत्स्फूर्तपणे केलेले नाही तर राजाच्या आदेशाचे बंधन त्यांच्या लेखनावर आहे. ही महत्त्वाची बाब लक्षात ठेवूनच सभासद बखरीचा अभ्यास करावा

लागेल. त्यानुसार सभासदाने शिवचरित्राच्या केलेल्या लेखनात शिवजन्म, शिवाजी महाराजांची बेंगलोर भेट, जुन्नर शहर लूट, राजगड बांधणी, चंद्रराव मोरे प्रकरण, अफजलखानाचा वध, शाहिस्तेखानाची बोटे तोडणे, मिर्झाराजे यांची भेट, शिवछत्रपतींची आग्रा भेट, औरंगजेबाच्या कैदेतून सुटका, सिद्दी जौहरचा वेढा, तानाजीची सिंहगड मोहीम, शहाजी महाराजांचा मृत्यू, राज्याभिषेक, दक्षिण विजय, शिवाजी-संभाजी मतभेद, शिवछत्रपतींचा मृत्यू इत्यादी असंख्य प्रसंग सांगितले आहेत. अद्भुतता व गूढता इतर बखर साहित्याप्रमाणे सभासद बखरीचा विशेष गुण असल्याने छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे चित्रण करताना त्यांच्या अंगात दैवी शक्तीचा (देवीचा) साक्षात्कार होणे, छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या मृत्युसमयी शिवभक्तांच्या विमानातून त्यांचे कैलास गमन, त्यानंतर पृथ्वीकंप, धूमकेतूचा उदय, उल्कापात होणे^{१४} इत्यादी ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रमाण मानता न येणाऱ्या गोष्टी सभासद बखरीत शिवचरित्राशी जोडल्या आहेत. त्या तत्कालीन लोकजीवनातील भाबड्या प्रवृत्ती, श्रद्धा-अंधश्रद्धा व्यक्त करतात. शिवचरित्राशी संबंधित युद्धप्रसंगाचे चित्रण त्यांनी अधिक प्रभावीपणे व वीररसपूर्ण केले आहे. त्यातून छत्रपती शिवाजी महाराज यांची वीरता आणि शौर्यशीलता समोर आणतात.

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि अफजलखान भेटीचे चित्रण सभासद पुढीलप्रमाणे करतात... "राजियाने भेट देताच खानाने राजियाची मुंडी कवटाळून खांकेखाली धरिली आणि हातीची जमदाड होती, तिचे मेणे टाकून कुशीत राजियाचे चालविली. तो अंगात जरीची कुडती होती. त्यावर खरखरली. अंगास लागली नाही. हे देखोन राजियांनी डावे हाताचे वाघनख होते. तो हात पोटात चालविला. खानाने अंगात झगाच घातला होता. वाघनखाचा मारा करिताच खानाची चरबी बाहेर आली. दुसरा हात उजवे हाताचे बिचवियाचा मारा चालविला. ऐसे दोन वार करून मुंडी आसडून चौथरिया खाले उडी घालोन निघोन गेले. खानाने गलबला केला की, 'मारिले मारिले दगा दिधला बेगी धावा' असे बोलताच भोयांनी पालखी आणि पालखीत घालून उचलून चालविला."^{१५}

सभासद छत्रपती शिवाजी महाराज यांची स्वभाव वैशिष्ट्ये आणि चित्तरारक प्रसंग देऊन थांबत नाही तर तो त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील उत्कृष्ट प्रशासक आपल्यासमोर उभा करतात. त्यासाठी त्यांच्या प्रशासनातील अष्टप्रधान मंडळ यांच्या नियुक्त्या, लष्करव्यवस्था, लष्करातील शिस्त, गड-किल्ल्यांची व्यवस्था आदी माहितीतून जहागीरदार, वतनदार यांच्याऐवजी राजाची सत्ता स्थापन केल्याचे स्पष्ट करतात.^{१६} त्यांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्यातील प्रदेशात ठिकठिकाणी विविध देव-देवस्थाने होती. त्यास दिवाबत्ती, नैवेद्य, अभिषेक स्थान पाहून यथायोग्य चालविले. मुसलमानांचे पीर मशिदी त्यांची दिवाबत्ती, नैवेद्य स्थान पाहून चालविले.^{१७} अशा नोंदीतून छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील सर्वधर्म सहिष्णू शासनकर्त्यांची प्रतिमा सभासद आपल्यासमोर मांडतात. त्यातून छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील मुत्सद्देगिरीचे उत्कृष्ट व कल्याणकारी शासनकर्त्यांचे आणि अलौकिक अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडते. काही प्रसंगी मात्र ते अतिशयोक्ती, अवास्तव, संदिग्ध, असंबद्ध, परस्परविरोधी प्रकारची विधाने करतात. त्यामुळे सभासद बखरीमध्ये व्यक्तिशः आणि स्थलकालासंबंधी जी विसंगती आढळते ती अभ्यासकांनी समजावून घेणे महत्त्वाचे आहे अन्यथा सभासद बखरीतून व्यक्त होणाऱ्या शिवचरित्राच्या आकलनात गफलत होण्याची शक्यता अधिक आहे.

शिवछत्रपतींच्या चरित्राशी संबंधित घटना व प्रसंग याची माहिती देताना सभासद तिथी अथवा तारखांचा उल्लेख अभावानेच करतात. शिवजन्मासारख्या महत्त्वाच्या प्रसंगाचे चित्रण करताना सभासद शिवाजी महाराज यांच्या जन्माची कोणतीच तिथी देत नाहीत. संपूर्ण सभासद बखरीमध्ये शिवचरित्राशी संबंधित घटनांच्या केवळ दोन तारखा मिळतात. त्या म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा राज्याभिषेक आणि त्यांचा मृत्यू.^{१८} सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या कार्य व कर्तृत्वाशी अनेक नावे जोडण्याचा जो प्रकार विशिष्ट विचार

प्रवृत्तीच्या लोकांकडून केला जात आहे त्याचा कुठलाही उल्लेख सभासद आपल्या बखरीत करीत नाहीत. त्यामुळे समर्थ रामदासांना पुनःपुन्हा शिवछत्रपतींच्या गुरूस्थानी विराजमान करण्याचा जो प्रयत्न वारंवार चालू असतो, त्यातील फोलपणा सभासद बखरीच्या आधारे लक्षात घेता येतो. 'मासा पाणी खेळे गुरू कोण असे त्याचा'^{१९} शिवचरित्राबाबतचे महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे हे विधान या संदर्भातील वास्तवता स्पष्ट करणारे आहे.

सभासद बखरीतील नायक म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी सतराव्या शतकात संपूर्ण हिंदुस्थान इस्लामी सत्तेच्या वर्चस्वाखाली असताना मराठी मनाच्या गुलामी प्रवृत्तीत बदल घडवून आणला. मुघल, आदिलशहा, कुतुबशहा, सिद्धी, पोर्तुगीज यांच्याविरुद्ध त्यांना उभे केले. त्यांच्या सहकार्यातून अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्वराज्याची स्थापना केली. तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर ही घटना अद्भुत कोटीतील असाधारण घटना होती. म्हणून बखरकारांनी छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे जीवनचरित्र अवतारी पुरूषाच्या रूपात वर्णिले आहे. जिजाऊपोटी राजर्षि शिवाजी राजे यांचा जन्म होताच 'श्रीशंभुमहादेव जागृती येऊन स्वप्न जाले की, आपणच अवतारलो आहे. पुढे बहुत ख्यात करणे आहे. बारा वर्षांपर्यंत तुम्ही आपले जवळ ठेवावे. पुढे न ठेवणे. जातील तिकडे जाऊ देणे, आटोप न करणे अशी जागृती झाली'^{२०} सभासद बखरीत अफजलखान वधाच्या संदर्भात 'श्री भवानी तुळजापूरची, मूर्तिमंत दर्शन दिले आणि बोलली की, आपण प्रसन्न झालो. सर्वस्व तुला आहे. तुझे हाती अफजलखान मारविते. तुज यश देतो. तू काही चिंता करू नको'^{२१} तसेच शास्ताखान प्रकरणी 'शास्ताखान येतो त्याची फिकीर न करणे, जैसा अफजलखान मारिला तैसा शास्ताखान येऊन उतरल्यावर त्याचे गोठ्यात शिरून मारामारी करणे, पराभवाते पावविते'^{२२} असे दैवी साक्षात्काराचे वर्णन करून बखरकार छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे जीवनचरित्र अवतारी पुरूषाच्या रूपात वर्णिताने.

थोडक्यात छत्रपती शिवाजी महाराज यांची ध्येयधोरणे, सहकारी, सैन्यव्यवस्था, शासनव्यवस्था, कौटुंबिक जीवन आणि निवडक रोमांचकारी प्रसंग यांच्या आधारे इ. स. १६९७ साली कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी शिवचरित्राचे चित्रण केले आहे. दैवी अवताराच्या स्वरूपात चित्रण केल्याने छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी एक सामान्य माणूस (व्यक्ती) म्हणून केलेल्या असामान्य कार्य आणि कर्तृत्वाचे सभासद बखरीतून योग्य आकलन मात्र होत नाही.

संदर्भ :

- (१) पाटील शरद, शिवाजीच्या हिंदवी स्वराज्याचे खरे शत्रू कोण - महम्मदी की ब्राह्मणी, मावळार्ड प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ. १६ - ६५.
- (२) गाडगीळ स. रा. (संपा.), कृष्णाजी अनंत सभासदकृत श्री शिव प्रभूचरित्र, (प्रकाशक व प्रकाशन स्थळ उपलब्ध नाही), १९६०, प्रस्तावना पृ. ०४.
- (३) उपरोक्त, पृ. ०९.
- (४) मेंहदळे गजानन भास्कर, श्री राजा शिवछत्रपती, भाग-१, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००७, पृ. ५३-५४.
- (५) जाधव रमेश (लेख), सभासद बखरीतील महाराज, महाराष्ट्र टाइम्स, १९ फेब्रुवारी २०१३.
- (६) पाठक यशवंत (लेख), बखर साहित्य, (समा.) मोरवंचीकर रा. श्री. (सं.), शिल्पकार चरित्रकोश, साप्ताहिक विवेक, मुंबई, २००९, पृ. ४८८.
- (७) उपरोक्त, मेंहदळे गजानन भास्कर, पृ. ५४.
- (८) उपरोक्त, गाडगीळ स. रा. (संपा.), पृ. ६५ व १०९.
- (९) बेंद्रे वा. सी., शिवशाहीचा चर्चात्मक इतिहास : प्रास्ताविक खंड - साधन - चिकित्सा, लोकवाङ्मय गृह प्रा. लि., मुंबई, द्वितीय आवृत्ती, १९७६, प्रस्तावना पृ. १४८.
- (१०) उपरोक्त, प्रस्तावना पृ. १४८.
- (११) उपरोक्त, प्रस्तावना पृ. १५२.
- (१२) शहा मु. ब. (सं.), इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे समग्र साहित्य, प्रस्तावना खंड-९, राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे, १९९८, पृ. ३२९.
- (१३) उपरोक्त, गाडगीळ स. रा. (संपा.), पृ. ५३.
- (१४) उपरोक्त, पृ. ७१, ९३ व १८१.
- (१५) उपरोक्त, पृ. ७८, ७९.
- (१६) उपरोक्त, पृ. ८९, ९०.
- (१७) उपरोक्त, पृ. ९१.
- (१८) उपरोक्त, पृ. ६०, १५४ व १८१.
- (१९) फडके य. दि. (संपा.), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१, पृ. ४८.
- (२०) उपरोक्त, गाडगीळ स. रा. (संपा.), पृ. ६०.
- (२१) उपरोक्त, पृ. ७१.
- (२२) उपरोक्त, पृ. ९३.

॥ नामूलं लिख्यते किञ्चित् ॥

ISSN : 0974-3065

इतिहास दर्पण

ITIHAS DARPAN

विशेष अंक : फेब्रुवारी २०२५

UGC-CARE List Journal

कलियुगाब्द ५१२७, विक्रम संवत् २०८१, ईसवी सन् २०२५
Kaliyugabda 5127, Vikrama Samvat 2081, i.e. CE 2025

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना

बाबा साहेब आपटे स्मृति भवन, 'केशव कुञ्ज', झण्डेवाला, नयी दिल्ली- ११० ००५

AKHIL BHARATIYA ITIHASA SANKALANA YOJANA

Baba Saheb Apte Smriti Bhawan, 'Keshav Kunj', Jhandewalan, New Delhi-110 005

ITIHAS DARPAN

Special Issue February 2025

Kaliyugabda 5127, Vikrama Samvat 2081, i.e. CE 2025

Contents

1. भारतीय ज्ञान परंपरा एक ऐतिहासिक अध्ययन 01-03
गधाकृष्ण जोशी
2. प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणाली और बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन 04-06
ज्ञानेश्वर बगनर
3. भारतीय शिक्षा प्रणाली के अंतर्गत बहुविषयक दृष्टिकोण 07-10
संगीता माळी
4. प्राचीन प्राकृत साहित्य में पर्यावरण चेतना: एक अनुशीलन 11-14
स्वाती पाटील
5. संत कबीर के साहित्य में सामाजिक एवं धार्मिक एकता के स्वर 15-19
रवींद्र पाटील
6. प्राचीन संस्कारों की विशेषताएँ: एक ज्ञान प्रणाली 20-23
चेतनकुमार व्यास
7. भारतीय ज्ञान प्रणालियाँ प्रकृति दायरा और कार्य प्रणालियाँ 24-25
विश्वनाथ पटेकर
8. भारतीय ज्ञान परंपरा और संत कबीर 26-29
नितीन पाटील
9. भारतीय ज्ञान परंपरा में नारी संतों का योगदान 30-32
संगीता लोमटे
10. भारतीय ज्ञान प्रणालीचे २१ व्या शतकातील महत्व 33-39
सुरेश शिखरे
11. भारतीय ज्ञान प्रणालीचे जतन, संवर्धन व व्यवस्थापन 40-43
रमाकांत गव्हाणे
12. भारतीय ज्ञान परंपरेतील दर्शनशास्त्राचे (सांख्यदर्शन, योगदर्शन, न्यायदर्शन, वैशेषिक दर्शन) आकलन 44-46
अनिल टिके
13. मध्ययुगीन भारतातील वीरशैव ज्ञान परंपरेतील बसवेश्वरांचे वैश्विक विचार 47-50
संतोष बिरनाळे
14. चरकसंहितेतील आरोग्यचिकित्सा: एक अभ्यास 51-54
काशीलींग गावडे
15. भारतीय ज्ञान परंपरेचा समृद्ध वारसा: वेरुळचे कैलास मंदीर 55-58
सुप्रिया खोले
16. भारतीय ज्ञान प्रणालीतील विद्यापीठे 59-64
भूषण फडतरे
17. बौद्ध कालखंडातील भारतीय ज्ञानपरंपरा 65-68
शेषनारायण वडवे
18. मराठी भाषेचे प्राचीनत्व आणि ज्ञान परंपरा 69-73
सहदेव चव्हाण

19.	प्राचीन भारतीय ज्ञानप्रणालीतील अभिलेखांच्या भाषा विकास बहुले	74-79
20.	भारतीय आस्तिक दर्शनशास्त्रापैकी न्यायदर्शन या दर्शनशास्त्राचे विश्लेषण संदीप नन्नावरे	80-83
21.	भारतीय ज्ञान परंपरेतील आयुर्वेदशास्त्र सुदर्शन सगट	84-88
22.	कौटिल्याचे- अर्थशास्त्र: ज्ञान रचना व विश्लेषण याचा अभ्यास सुभाष शिंदे	89-92
23.	प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरेचे वारसदार: एकलव्य संतोष जेठीथोर	93-96
24.	सातवाहन व वाकाटक कालीन ज्ञानपरंपरा स्वाती भोकरे	97-100
25.	भारतीय ज्ञान प्रणालीत मराठवाड्यातील संत कवयित्रीचे साहित्यविषयक योगदान अनंता कस्तुरे	101-105
26.	भारतीय ज्योतिषशास्त्रातील आर्यभट व वराहमिहिर यांचे योगदान संतोष कदम	106-108
27.	प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरेतील बौद्धधर्माची शिकवण रामा कांबळे	109-111
28.	भारतीय ज्ञान परंपरेतील पातंजलयोगदर्शन- अष्टांगयोगाची उपयुक्तता मृणालिनी शिंदे	112-115
29.	भारतीय ज्ञान परंपरेत संत साहित्याचे योगदान दिलीप कोने	116-118
30.	भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये जैन धर्माचे महत्व बब्रुवान मोरे	119-122
31.	स्याद्वाद आणि अनेकांतवाद: जैन तत्त्वज्ञानाचा सापेक्ष दृष्टिकोन बंडू ब्राम्हणे	123-126
32.	प्राचीन कालखंडात भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये आदिवासी कोळी समुदायाचे योगदान संतोष कोळी	127-130
33.	वैदिकी श्रुतीपूर्व ईहवादी अवैदिकी भारतीय तत्त्व-ज्ञान प्रणालींचा मूलस्रोत व तिची चिकित्सा राम घुले	131-139
34.	भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि बौद्ध विचारप्रणाली नितीन खांडेकर	140-142
35.	बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक व्यवस्थापन सुनिता अमृतसागर	143-147
36.	वारकरी सांप्रदायाचे कार्य लक्ष्मी भोसले	148-151
37.	संत एकनाथांच्या भारुडातील योगसिद्धांतांचे दर्शन रुपाली वाडेकर	152-155
38.	गौतम बुद्धांचे भारतीय ज्ञान प्रणालीतील योगदान स्वाती सरोदे	156-158
39.	अवैदिक प्राचीन दर्शन [विचार] जैन धर्म आणि वर्धमान महावीर यांचे तत्त्वज्ञान	159-162

	सुमन केंद्रे	
40.	भारतीय ज्ञानप्रणालीच्या प्रसारातील मराठी भाषेची भूमिका दया जेठे	163-166
41.	भारतीय ज्ञान परंपरेचा केंद्रबिंदू नालंदा विद्यापीठ रविराज कांबळे	167-171
42.	जैन दर्शन शाखाची प्राचीनता व तत्त्वज्ञान याचे आकलन सचिन कांबळे	172-175
43.	प्राचीन ते आधुनिक वृत्त देण्याच्या पद्धतीतील बदलाची चिकित्सा धीरज शिंदे	176-180
44.	भारतीय ज्ञान परंपरेचा अभ्यास: एक ऐतिहासिक दृष्टिकोन तेजश्री सरकाळे	181-184
45.	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि मध्ययुगीन संतविचार सर्जेराव पद्माकर	184-188
46.	संत रामचंद्र महाराज (लालाजी) महाराज यांची वैश्विक सहजमार्ग साधना प्रणाली सुशांत कदम	189-194
47.	भारतीय ज्ञान परंपरा विकासातील औंध संस्थांचे योगदान आणि महत्व करीम मुल्ला	195-199
48.	प्राचीन भारतीय विद्यापीठातील शिक्षण पद्धती: विशेष संदर्भ तक्षशीला विद्यापीठ अनिल कुंभार	200-207
49.	वारकरी संप्रदाय: ज्ञान, भक्ती व योग परंपरा अर्चना जाधव	208-214
50.	योग परंपरा इतिहास आणि महत्व अमृता जाधव	215-218
51.	प्राचीन भारतीय अर्थविज्ञान आणि कौटिलीय अर्थशास्त्र संदीप अभंग	219-222
52.	मध्ययुगीन भारतीय भक्ती संप्रदायातील मानवतावादी विचाराचे वैश्विक अस्तित्व हाजी नदाफ	223-228
53.	प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरेतील वैद्यकशास्त्र: एक ऐतिहासिक रूपरेखा सचिन धेंडे	229-231
54.	भारतीय वैद्यकीय शल्यचिकित्सेचे जनक आचार्य शुश्रुत रणजीत माने	232-236
55.	भारतीय ज्ञान परंपरेच्या संदर्भात दुर्ग स्थापत्य एक अभ्यास सर्जेराव बनसोडे	237-241
56.	Orientalism and Indian History Mahadev Sontakke	242-247
57.	Historical Developments of Indigenous Knowledge Systems in India Ravi Satbhai	248-249
58.	Development of Indian Knowledge System in Bombay Karnataka Roopa Yaligar	250-254
59.	Economic Ideas of Ancient Indian Thinkers: Contributions to Employment And Development Karuna Anande	255-258
60.	Need Of Adhering to Buddha's Principles in The Changing Scenario	259-261

भारतीय ज्ञान परंपरेच्या संदर्भात दुर्ग स्थापत्य एक अभ्यास

सर्जेराव बनसोडे

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय

छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :

भारतीय ज्ञानाची प्रदीर्घ परंपरा समजून घेण्याचे उपयुक्त असलेल्या ऐतिहासिक वारसा स्थळामध्ये लेणी स्थापत्य, मंदिर स्थापत्य, प्राचीन वास्तूंचे आवशेष आदी महत्त्वपूर्ण आहेत. भारतीय वास्तुकलेच्या इतिहासात धार्मिक आणि लौकिक अशा दोन प्रकारच्या वास्तू आहेत. त्यापैकी धार्मिक वास्तूच्या तुलेनेत लौकिक स्थापत्याकडे त्यातही दुर्ग स्थापत्याकडे अभ्यासकांचे दुर्लक्ष झाले आहे. त्यामुळे राजकीय इतिहासात महत्त्वपूर्ण असलेल्या किल्ल्यांचा आणि दुर्ग स्थापत्याचा अभ्यास दुर्लक्षित राहिला आहे. भारतातील आणि महाराष्ट्रातील दुर्ग स्थापत्य प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरा आपल्यासमोर मांडणारे एक प्रमुख साधन आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या अंगाने प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील दुर्ग स्थापत्य कलेचा विचार केला आहे.

साधने, अभ्यासपद्धती आणि उद्देश:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी आग्रा, अमेर, देवगिरी, गोळकोंडा, दिल्ली (लाल किल्ला), सोलापूर, शिवनेरी, परंडा, अंतुर, सिंहगड, प्रतापगड आदी किल्ल्यांच्या स्थळ भेटीत प्रत्यक्ष केलेली निरीक्षणे प्राथमिक साधने म्हणून आणि दुर्ग स्थापत्याच्या अनुषंगाने झालेल्या लेखनाचा दुय्यम साधन म्हणून वापर केला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात ऐतिहासिक विश्लेषण पद्धतीच्या आधारे दुर्ग स्थापत्यकलेतून व्यक्त होणारी भारतीय ज्ञान परंपरा स्पष्ट करणे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरा आणि दुर्ग स्थापत्य :

भारतीय स्थापत्य कलेच्या क्षेत्रामध्ये दुर्ग स्थापत्य एक महत्त्वपूर्ण आविष्कार आहे. सुरक्षा आणि संरक्षणाशी संबंधित असल्याने किल्ल्यांना मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले होते. 'भारताच्या आणि जगाच्या इतिहासात अनेक राजवटी किल्ल्यांच्या आश्रयाने उदयास आल्या आणि प्रबळ शत्रूंनी दुर्ग घेतल्याने त्या लयास गेल्या.' त्यामुळे भारताच्या राजकीय इतिहासात किल्ल्यांना महत्त्वाचे स्थान होते. ते अगदी कालपर्यंत भारतात अस्तित्वात असलेल्या ब्रिटिश राजवटी पर्यंत टिकून होते. आज भारतात वेगवेगळ्या ठिकाणी, वेगवेगळ्या प्रकारच्या किल्ल्यांचे उपलब्ध असलेले विपुल प्रमाणातील अवशेष भारतीय ज्ञान परंपरेतील दुर्ग स्थापत्य कलेचे महत्त्वाचे स्थान स्पष्ट करतात. भारतात अस्तित्वात असलेली किल्ल्यांची विविधता आणि विपुलता यावरून दुर्ग स्थापत्य कलेच्या भारतीय ज्ञान परंपरेतील उत्कर्षाची कल्पना येते.

किल्ला किंवा दुर्ग म्हणजे 'शत्रूपासून संरक्षण करण्यास सुलभ जावे आणि सभोवतालच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता यावे म्हणून बांधलेली वास्तू.'ⁱⁱ अशी मराठी विश्वकोशात किल्ल्याची व्याख्या केली आहे. तर इंग्रजीत किल्ल्याला कॅसल किंवा फोर्ट असे म्हणतात. मराठीत दुर्ग, गिरीदुर्ग, जंजिरा, गडी, कोट, गड, बालेकिल्ला इत्यादीद्वारे किल्ल्याचे वेगळे प्रकार निर्देशित केले जातात. 'किल्ला मूळ अरबी शब्द 'किला' चा अपभ्रंश आहे.'ⁱⁱⁱ तो अलीकडे दुर्गासाठी वापरला जाऊ लागला आहे.

किल्ल्यांची बांधणी जगात प्रथम केव्हा सुरू झाली हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. परंतु पुरातत्वीय अवशेष आणि प्राचीन वाङ्मयीन साधनातून किल्ल्यांचे बांधकाम व उपयोग फार प्राचीन असल्याचे स्पष्ट होते. प्राचीन इजिप्त, बॅबेलोनियन व ग्रीक संस्कृतीप्रमाणे सिंधू संस्कृतीच्या काळात तटबंदी, बुरुज व खंदकांच्या साहाय्याने नगरे संरक्षित केली जात होती. दुर्ग स्थापत्याचा सर्वात प्राचीन पुरावा भारतात सिंधू संस्कृतीकालीन कोटदीजी येथे सापडला आहे. तेथे मजबूत तटबंदीच्या मदतीने मानवी वसाहत सुरक्षित बनविली होती.^{iv} त्यातून भारतातील दुर्ग स्थापत्याची प्राचीन ज्ञान परंपरा स्पष्ट होते. 'जगातील सर्वात प्राचीन लिखित साहित्य म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या ऋग्वेदात किल्ल्याचा उल्लेख पूर या शब्दाने केला आहे.'^v तसेच त्यानंतर निर्माण झालेल्या वैदिक आणि उत्तर वैदिक साहित्यात सुद्धा किल्ल्याचा उल्लेख पूर म्हणून केला

आहे. अनपेक्षित होणाऱ्या परकीय आक्रमणापासून संरक्षण करून घेण्यासाठी घरे, मंदिरे, नगरे इत्यादी कोट, तटबंदी बांधून सुरक्षित ठेवण्याची प्रवृत्ती प्राचीन भारतात होती. त्यातून पर्वत, नदी, वाळवंट (मरुस्थळ), जंगल आदी नैसर्गिक साधना बरोबरच खंदक, तटबंदी, बुरुज आदी बांधून सुरक्षित ठिकाणे निर्माण केली जात होती. त्याचे विकसित स्वरूप म्हणजे आजचे दुर्ग स्थापत्य होय. परकीय आक्रमण किंवा संकटाच्या वेळी राजा किल्ल्यात आश्रय घेऊन आपल्या राज्याचे व प्रजेचे शत्रूपासून संरक्षण करत असे. परकीयांचा (शत्रूचा) हल्ला झाल्यास प्रजेला तात्काळ संरक्षण मिळावे व शत्रूशी मुकाबला करणे शक्य व्हावे म्हणून बहुतांश नागरी वसाहती किल्ल्यांच्या आसपास किंवा अनेक वेळा किल्ल्यातच वसविल्या जात होत्या. त्यामुळे प्राचीन सुरक्षा साधनांमध्ये किल्ल्यांना विशेष महत्त्व आहे. पुढे युद्धात तोफांचा व दारुगोळ्यांचा वापर सुरू झाल्यावर प्राचीन दुर्ग स्थापत्यात सुधारणा होऊन कालानुरूप आणि परिस्थितीनुरूप दुर्ग स्थापत्य कलेचा विकास होत गेला.

मानवी संस्कृतीच्या विकासाबरोबरच मानव गुहेतून बाहेर पडून स्थिर जीवन जगू लागला. यातूनच ग्राम, नगराचा विकास झाला. ग्राम आणि नगराचे शत्रू, जंगली श्वापदे आणि नैसर्गिक आपत्ती पासून संरक्षण करण्यासाठी वसाहतीभोवती खंदक आणि तटबंदी उभारण्याची जाणीव निर्माण झाली. मानवी वसाहतीभोवती खंदक, तटबंदी आदी बांधण्याची जाणीव दुर्गस्थापत्य कलेच्या उदयाचा आरंभबिंदू होता. प्राचीन भारतात सिंधू नदीच्या खोऱ्यात हडप्पा शहराभोवती तटबंदी असल्याचे आणि शहराच्या मध्यभागी बालेकिल्ला बांधल्याचे पुरातत्वीय पुराव्यावरून दिसते. " तसेच पाकिस्तानातील पंजाब प्रांतातील मोन्टेगोमरी आणि सिंध प्रांतातील लारकाना जिल्ह्यात मार्टिंजर व्हिलर यांनी केलेल्या उत्खननातून हडप्पा आणि मोहंजोदारो संस्कृतीतील उजेडात आलेल्या नगराच्या पश्चिमेला एका उंच टेकडीवर किल्ल्याची निर्मिती केल्याची आणि त्याभोवती संरक्षणासाठी तटबंदी व बुरुज बांधल्याचे उघड झाले आहे. " हडप्पाकालीन अलीमुराद, कालीबंगन आणि सूरकोटडा येथेही संरक्षणात्मक तटबंदीचे अवशेष मिळाले आहे. तसेच कोसंबी, उज्जैन आदी प्राचीन नगराच्या ठिकाणी झालेल्या उत्खननात खंदक, तटबंदी, प्रवेशद्वार आदी सह किल्ल्यांचे अवशेष मिळाले आहेत. त्यावरून स्पष्ट होते की, इतिहास पूर्व काळापासून भारतात सामान्यपणे खंदक, तटबंदी बुरुज आणि प्रवेशद्वार अधिक किल्ल्यांची अंगे विकसित झाली होती.

प्रागैतिहासिक काळात भारतातील प्रदेशात उदयास आलेली दुर्गस्थापत्याची कला वैदिक, उत्तर वैदिक आणि त्यानंतरच्या काळात अधिक विकसित होत गेली. वैदिक साहित्य, मनुस्मृती, अर्थशास्त्र, रामायण, महाभारत आणि पुराणे आदी प्राचीन साहित्यातून किल्ले, त्याचे प्रकार आणि महत्त्व याचे विवेचन आढळून येते. वैदिक काळात पूर म्हणजे नगराची निर्मिती दुर्ग सुदृश्य वस्तीच्या (नगराच्या) स्वरूपात केली जात होती. ज्यांच्या चारी बाजूने तटबंदी उभारलेली असे. " मौर्यकाळात दुर्ग स्थापत्याचा अधिक विकास होऊन परकीय आक्रमणापासून राज्याचे संरक्षण करण्याचे प्रमुख साधन म्हणून किल्ले मौर्यकालीन राज्यसंस्थेचा अविभाज्य भाग बनले होते. स्वाम्यमात्यजनपदुर्गकोशदंडमित्रांनी " असे म्हणत कौटिल्याने मांडलेल्या राज्याच्या सप्तांगसिद्धांतात दुर्गाला राजा, अमात्य आणि जनपदानंतर खजिना आणि सैन्य यापेक्षा अधिक महत्त्वपूर्ण असल्याचे नमूद केले आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील दुर्ग स्थापत्य विषयक वर्णनातून असे दिसते की, मौर्यकाळात किल्ल्यांची बांधणी विशिष्ट पद्धतीने केली जात होती. पाटलीपुत्र शहराच्या अवशेषावरून असे दिसते की, या शहराभोवती खंदक आणि भक्कम तटबंदी होती. ' मौर्यांची राजधानी असलेल्या 'पाटलीपुत्र नगरीभोवती लाकडापासून मजबूत तटबंदी उभारली असून त्यावर ५७० बुरुज आणि ६४ दरवाजे आहेत. " मेगस्थानीसच्या इंडिका या प्रवासवर्णनात्मक ग्रंथातील अशा वर्णनातून मौर्यकालीन दुर्ग स्थापत्याची कल्पना येते. मौर्य राजवटीच्यानंतर शुंग, सातवाहनकालीन किल्ल्यांचे स्वरूप तत्कालीन सांची, भारहुत आणि अमरावती येथील बौद्ध स्थापत्य कलेतून दिसून येते. तेथील स्तूपातील वेदिका आणि तोरणावर जी दृश्य चित्रित केली आहेत. त्यात बुरुजानी युक्त तटबंदी दाखवली आहे. गुप्तोत्तर काळात निर्माण झालेली राजकीय अस्थिरता आणि परकीय अक्रमणामुळे संरक्षणाच्या दृष्टीने किल्ल्याचे महत्त्व खूप वाढले. सामर्थ्यशाली केंद्रीय सत्तेच्या अभावामुळे युद्धाच्या शक्यता वाढल्याने संरक्षणाच्या दृष्टीने किल्ल्यांना महत्त्व प्राप्त झाले. तत्कालीन राजकीय परिस्थितीत किल्ल्यांचे वाढते महत्त्व आणि गरजेतून तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी दुर्ग स्थापत्यास प्राधान्य दिल्याचे दिसते. वाखाटक व राष्ट्रकूटानंतरच्या चालुक्य, शिलाहार व यादवांच्या काळातील किल्ल्यांचे मूळ स्वरूप आज दिसत नाही. परंतु सर्वाधिक किल्ले याच काळात बांधले गेले होते. " देवगिरी, पावनगड, पन्हाळा, विशालगड, सालेर-मुल्हेर, अंकाई-टंकाई इत्यादी मुघल पूर्व काळात बांधलेले महत्त्वाचे किल्ले होत. मुघल, राजपूत आणि मराठ्यांच्या काळात किल्ल्यांचे महत्त्व आणखीनच वाढल्याने याकाळात दुर्ग स्थापत्यात अधिक भर पडत गेली. दिल्लीचा लाल किल्ला, आग्रा, अहमदनगर

व विजापूर वेथील भुईकोट किल्ले मुघल कालखंडात निर्माण झालेले महत्त्वपूर्ण किल्ले होत. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी
 सत्ता मराठी सत्तेची पायाभरणी करताना त्यांनी महाराष्ट्रात अनेक भुईकोट, गिरीदुर्ग आणि जलदुर्ग बांधले आणि त्यामुळेच
 त्यांना आपल्यापेक्षा बलिष्ठ शत्रूपासून राज्याचे रक्षण करता आले होते. ^{१००} सतराव्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी
 किल्ल्यांचे महत्त्व ओळखून दुर्ग केंद्रित धोरण स्वीकारले. त्यांनी अनेक नवीन किल्ले बांधले. काही जुन्या किल्ल्यांची दुरुस्ती
 झाली केली. किल्ल्याला तटबंदी, इमारती, तळी आदी बांधून ते लढाऊ बनवले. राजगड, रायगड, पुंढर, तोरणा,
 विशाळगड, पन्हाळा, प्रतापगड इत्यादी डोंगरी व सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग, जयदुर्ग, खांदेरी, उंदेरी, सुवर्णदुर्ग, अर्नाळा, कुलाबा
 इत्यादी जलदुर्ग शिवकाळातील महत्त्वपूर्ण किल्ले आहेत. त्यानंतर युरोपीय वसाहतवादी सत्तांनी भारतात प्रवेश करत
 स्वसंरक्षणासाठी फोर्ट सेंट जॉर्ज, फोर्ट सेंट डेव्हिड आदी किल्ले भारतात बांधले. राजधानीच्या शहरा व्यतिरिक्त जागीरदार
 जमिनदारांच्या गावात त्या त्या वतनदारांनी बांधलेल्या गढ्या किल्ल्यांच्या छोट्या प्रतिमाच होत्या.

प्राचीन काळापासून मध्ययुगापर्यंत युद्धकला, तंत्र, युद्धात वापरली जाणारी शस्त्रास्त्रे आणि राजनीती यानुसार दुर्ग
 स्थापत्य उत्क्रांत होत गेले. त्यात किल्ल्याची तट, बुरुज, खंदक, माची अशी वेगवेगळी अंगे विकसित होत गेली. दुर्ग
 बांधणीच्या नैसर्गिक आणि कृत्रिम या दोन प्रमुख पद्धती आहेत. पाणी, वाळू, डोंगर, नदी, आदी नैसर्गिक सामग्रीचा वापर
 करून बांधलेला किल्ला म्हणजे नैसर्गिक दुर्ग होय. तर नैसर्गिक साधनांच्या अभावामुळे आणि दगड विटांनी तट, बुरुज,
 खंदक, माची बांधून उभारलेल्या किल्ला कृत्रिम किल्ला म्हणून ओळखला जातो. कौटिल्याने जलदुर्ग, गिरीदुर्ग, धन्वदुर्ग
 (कार्युक्त जमिनीवरील) आणि वनदुर्ग हे किल्ल्यांचे चार प्रमुख प्रकार सांगितले आहेत. तर रामायणामध्ये चार आणि
 महाभारतात सहा प्रकारच्या किल्ल्यांचा उल्लेख मिळतो. असे असले तरी स्थापत्य शास्त्र आणि युद्धशास्त्राच्या दृष्टीने
 भुईकोट, गिरीदुर्ग आणि द्विपदुर्ग (जल दुर्ग) हे किल्ल्यांचे तीन प्रमुख प्रकार मानले जातात. त्यापैकी जलदुर्ग आणि डोंगरी
 किल्ले राज्याच्या संरक्षणाची ठिकाणी होत. तर धन्वदुर्ग व वनदुर्ग ही अरण्यवासी यांच्या राहण्याची आणि संकट काळात
 आश्रयासाठीची ठिकाणे होत. ^{१०१} अशी किल्ल्यांच्या उपयुक्ततेची माहिती चाणक्याच्या अर्थशास्त्र या राजनीतीवरील ग्रंथात
 मिळते. वास्तुविशारदाने पसंत केलेल्या जागी नद्यांच्या संगमावर अथवा कधीही कोरडे न पडणाऱ्या जलाशयाच्या अथवा
 कृत्रिम तलावाच्या काठी वर्तुळाकार, लांबचौरस अथवा चौरस आकाराचे किंवा नगर वासवायच्या जागेच्या अनुषंगाने पूर
 (किल्ले) उभारवे. त्याभोवती खंदक, तट, बुरुज उभारावेत. दुर्ग उभारणीबाबत अर्थशास्त्र या ग्रंथातून मिळणाऱ्या अशा
 दिग्दर्शनातून प्राचीन भारतातील दुर्ग स्थापत्य ज्ञान परंपरेची कल्पना येते. राजकीय जीवनाच्या विकासाबरोबरच दुर्ग
 स्थापत्यात पाणी पुरवठा (टाकी), गुप्त खजिना (कोश), गोदामे (शस्त्रागारे), पेठा, दारूची कोठारे, गुप्त मार्ग इत्यादीची निर्मिती
 होऊ लागली. किल्ल्याच्या मजबुतीसाठी तट, बुरुज, खंदक, दरवाजे, तटबंदी, माची, बालेकिल्ला, अंधारकोठ्या, कडेलोट
 परिसर इत्यादी दुर्ग स्थापत्याचा अविभाज्य भाग बनले. एव्हना किल्ल्याच्या मजबुतीचे स्थायीभाव ठरले होते.

प्रत्येक किल्ल्याची बांधणी विशिष्ट पद्धतीने केली जात असे. भुईकोट किल्ल्याची बांधणी सपाट जमिनीवर किंवा
 छोट्या पठार वजा टेकडीवर, चौकोनी, गोलाकार, षटकोनी किंवा अष्टकोनी आकारात केली जात असे. किल्ला हा त्या त्या
 राज्याच्या संरक्षणाचे आणि राज्यकारभाराचे ठिकाण होते. त्यामुळे प्रत्येक राज्य आपल्या ताब्यातील किल्ल्यास संरक्षणाच्या
 दृष्टीने भक्कम तटबंदी बांधून किल्ल्याला शत्रू राज्यापासून संरक्षित करण्याचा प्रयत्न करीत असे. ^{१०२} तटबंदी म्हणजे शत्रूच्या
 हल्यापासून आपल्या स्थानाच्या संरक्षणासाठी केलेली व्यवस्था होय. शत्रूच्या गोळामारादीपासून बचाव करणे.
 शस्त्रास्त्रांच्या हालचालीत व्यत्याय आणणे व अंगाला भिडून होणाऱ्या हातघाईच्या लढाईस उशीर लावणे इत्यादी उद्देशाने
 तटबंदी उभारली जात असे. प्रा. श्री. म. माटे यांच्या मते, 'तटबंदी बांधण्याचा प्रमुख उद्देश किल्ला व राज्याच्या
 संरक्षणाबरोबरच किल्ल्याच्या परिसरातील लोकांना संरक्षण, मोलमजुरी व उपजीविकेचे साधन मिळवून देणे हा होता. ^{१०३}
 काही ठिकाणी तटाभोवती खंदक खोदून त्यात पाणी सोडून विषारी वनस्पती लावल्या जात असत. पुष्कळदा तटाच्या आत
 एखादी सहाय्यक तटबंदी असे. तटाची उंची साधारणपणे १० ते १२ मीटर किंवा त्याहून अधिक असे तर रुंदी एक मीटर
 पासून ते रथासारखे वाहन त्यावरून सहज जाऊ शकेल एवढी असे. तटावर संरक्षण व निरीक्षणाच्या दृष्टीने मनोरे, बुरुज
 बांधले जात. तट आणि बुरुजाच्या आडोशाने शत्रूवर बंदुका व बाणांचा मारा करण्यासाठी तटबंदीला छिद्रे ठेवली जात.
 त्यांना जंग्या म्हणत. तटावरील सपाट जागा तोफा डागण्यासाठी वापरली जात असे.

गिरीदुर्गाचे म्हणजे डोंगरी किल्ल्याचे बांधकाम ही याच पद्धतीने केले जात असे. मात्र त्याच्या तटाची उंची व रुंदी
 भुईकोट किल्ल्यापेक्षा कमी ठेवली जात असे. काही ठिकाणी तुटलेल्या डोंगराच्या कड्याचा उपयोग किरकोळ बांधकाम

करून तटासारखा केल्या जात असे. किल्ल्याच्या बांधणीसाठी प्रामुख्याने दगड, विटा, माती, लोखंड वा लाकडाचा वापर केला जात असे. मध्ययुगात बंदुकीच्या दारूचा शोध लागल्यावर लाकडांचा वापर मात्र कमी झाला. शिवकाळात किल्ल्यांच्या विविध प्रकारांपैकी गिरीदुर्गांची संख्या सर्वाधिक होती. तट, दरवाजे, बुरुज, जंग्या, माची, बालेकिल्ला, दारूची कोठारे, अंबरखाना, घोड्याच्या पागा त्यात वसविण्यात आल्या होत्या. जलदुर्ग किल्ल्यांचे तट मात्र अधिक रुंद आणि शिसे अथवा चुन्यांचा वापर करून मजबूत करण्यात येत. याबरोबरच किल्ल्यात बुरुज, पहारा (मेट) चिलखत (बुरुजामागील संरक्षण फळी किंवा भिंत) पडकोट (बाहेरील भिंत), मनोरे इत्यादी बरोबर गढी, माची, खलबतखाना, अंबरखाना, धान्य कोठारे, बालेकिल्ला इत्यादी महत्त्वपूर्ण वस्तू असत.

किल्ल्याच्या दरवाज्यांना संरक्षण आणि दुर्ग वास्तू रचनेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण स्थान होते. किल्ल्याचे दरवाजे लाकडी व लोखंडी पट्टीने मजबूत केलेले असतात. त्यावर अंकुचदार मेखा किंवा खिळे लावलेले असतात. किल्ल्यास एक दरवाजा थोर आयब (दोष) असे आज्ञापत्रात रामचंद्र पंत अमात्य यांनी नमूद केले आहे. किल्ल्यांनुरूप किल्ल्यातील दरवाजांची संख्या एकापेक्षा अधिक असे. पूर्वी अशी कल्पना होती की, 'किल्ल्याला एकच वाट म्हणजे दरवाजा असावा आणि तेही अतिदुर्गम. याच धारणेतून बांधलेला किल्ला म्हणून देवगिरी किल्ल्याचे उदाहरण देता येईल. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या सैन्यापुढे रामदेव राय याला शरण यावे लागले ते यामुळेच. जर एखादा चोर दरवाजा (गुप्त) किल्ल्यास असता तर रामदेवराय सुटून बाहेर गेला असता. त्यामुळे दुर्ग स्थापत्यात दरवाजांच्या एकाहून अधिकतेला प्राधान्य दिल्याचे दिसते. दरवाज्याच्या मागे आतील बाजूस आडणे (अडसर) असे. दरवाजांना दिशा सूचक नावे दिली जात. दुर्ग स्थापत्याच्या विकासाबरोबरच किल्ल्यात विहिरी, बाजारपेठा, राहण्याची घरे, राजवाडा, मंदिर, सभागृह, तुरुंग इत्यादी लहान-मोठ्या वस्तूंची निर्मिती सोयीसाठी होऊ लागली. एकंदरीत बदलत्या कालमानाप्रमाणे आणि शास्त्रांतील सुधारणाबरोबरच किल्ल्यांच्या बांधणीत, रचनेत सुधारणा व बदल होत गेले. राज्यसत्ता स्थिर झाल्यावर किल्ल्यात सचिवालय, राजवाडे, करमणुकीची पटांगणे आणि क्रीडांगणे, अतिथीगृहे, बागा, प्रेक्षागृहे, अशा विविध सुखसोयी विकसित झाल्याचे दिसते.

विसाव्या शतकात शस्त्रांच्या व वाहनांच्या आधुनिकीकरणाबरोबर किल्ल्यांचे महत्त्व संपुष्टात आले आहे. आज संरक्षणाच्या दृष्टीने नसले तरी गतकालीन वैभवशाली इतिहासाचे अवशेष आणि साक्षीदार म्हणून किल्ले महत्त्वपूर्ण आहेत. त्याबरोबरच दुर्ग स्थापत्य कलेची प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरा उद्धृत करणारे ते महत्वाचे साधन आहेत.

निष्कर्ष :

१. अगदी प्रागैतिहासिक काळापासून भारतात दुर्ग स्थापत्याची ज्ञान परंपरा होती. त्यामुळे प्राचीन काळापासून भारतात किल्ल्यांचे अस्तित्व दिसून येते.
२. भारतीय इतिहासात किल्ल्यांना संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे स्थान होते.
३. पूर्व मध्ययुगीन काळात भारतात निर्माण झालेल्या राजकीय अस्थिरतेतून दुर्ग स्थापत्य अधिक विकसित होऊन संरक्षणासाठी मोठ्याप्रमाणात किल्ल्यांची निर्मिती झाली होती.
४. भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या इतिहासात किल्ल्यांच्या आश्रयाने अनेक राजवटी उदयास आल्या आणि किल्ल्यावरील त्यांचे नियंत्रण गेल्याने त्या लयास गेल्या.
५. युद्धपद्धती, तंत्र, युद्धात वापरली जाणारी शस्त्रां आणि राजनीती यानुसार दुर्ग स्थापत्य उत्क्रांत होऊन किल्ल्याची वेगवेगळी अंगे वेगवेगळ्या काळात विकसित होत गेली.

संदर्भ सूची:

१. शहा जी.बी., 'महाराष्ट्रातील उपेक्षित दुर्गांचा इतिहास,' भाग एक, सुमेरू प्रकाशन, मुंबई, पृ. प्रस्तावना
२. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), 'मराठी विश्वकोश,' खंड तीन, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९७६, पृ. ९५९
३. दांडेकर गोपाळ निळकंठ, 'महाराष्ट्र दर्शन,' मॅजेस्टिक बुक स्टॉल प्रकाशन, मुंबई, १९८२, पृ. ९५
४. सिंह अमर, 'प्राचीन भारतीय दुर्ग-स्थापत्य,' विश्व प्रकाशन, नवी दिल्ली, १९९५, पृ. २
५. कित्ता, पृ. १
६. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), उपरोक्त, पृ. ९६१
७. सिंह अमर, उपरोक्त, पृ. ३

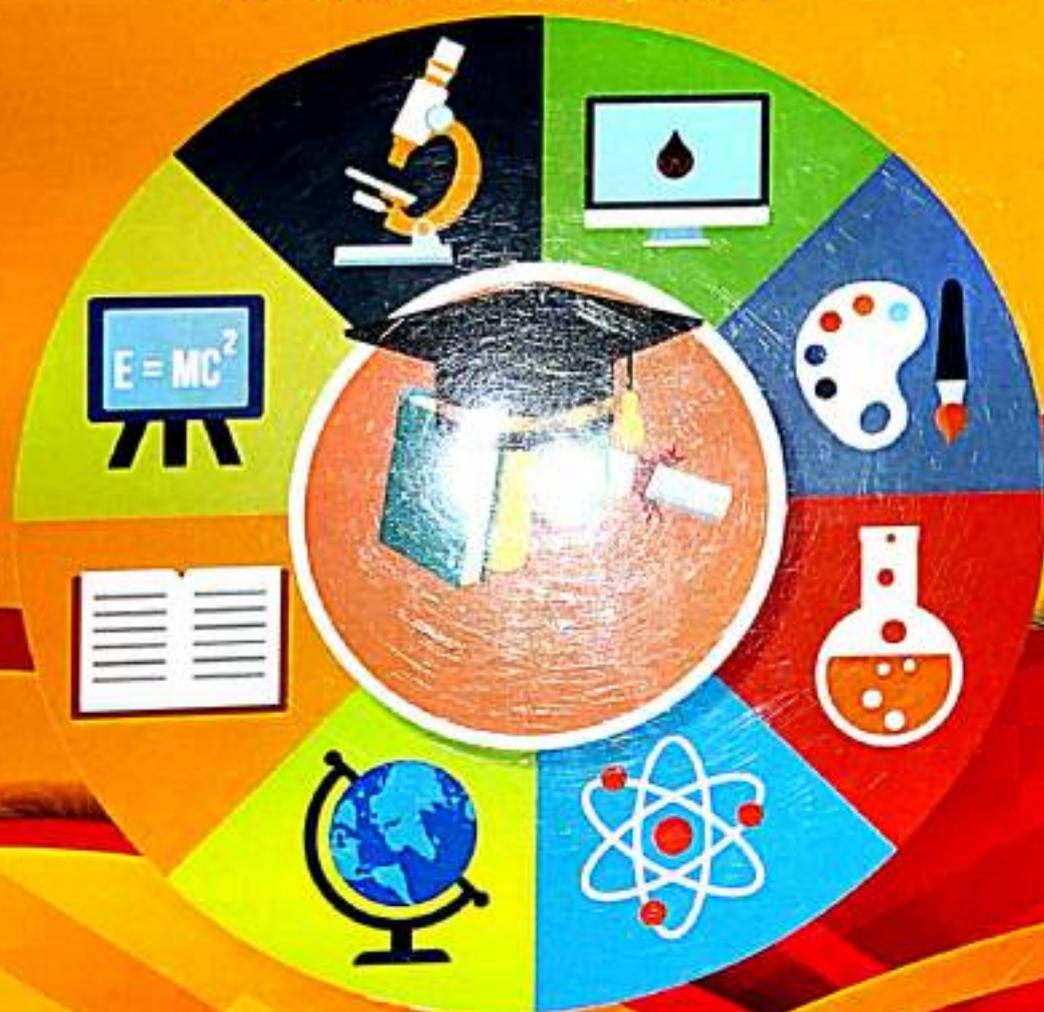
८. कित्तां, पृ. २
९. कंगले र.प.(अनु.), 'कौटिलीय अर्थशास्त्र,' महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८२, पृ. ३६४
१०. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), उपरोक्त, पृ. ९६१
११. सिंह अमर, उपरोक्त, पृ. ५
१२. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), उपरोक्त, पृ. ९६१
१३. गोगटे चिंतामण, 'महाराष्ट्र देशातील किल्ले,' भाग एक, पुणे, १९९६, पृ. १ व २
१४. कंगले र.प., उपरोक्त, पृ. ७२.
१५. सावंत उत्तम, 'मराठवाड्यातील किल्ले,' मराठवाडा साहित्य प्रकाशन सहकारी संस्था मर्यादित, नांदेड, २००१, पृ. ६७.
१६. शहा जी. बी., 'महाराष्ट्रातील उपेक्षित दुर्गाचा इतिहास,' भाग दोन, सुमेरु प्रकाशन, मुंबई, २००६, पृ. ११२.
१७. दांडेकर गोपाळ निळकंठ, उपरोक्त, पृ. ९७

NEP 2020: Shaping the Future of Education, Language and Digital Learning

● Editor ●

Dr. Ashwin P. Ranjanikar

NEP 2020: Shaping the Future of Education, Language and Digital Learning

● **Editor** ●

Dr. Ashwin P. Ranjanikar,

Head & Associate Professor,
Dept. of English, Director, IQAC,
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya, Phulambri
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad., Maharashtra.

EDUCATIONAL PUBLISHERS

● **NEP 2020: Shaping
the Future of Education,
Language and Digital Learning**

© ● **Editor** ●

Dr. Ashwin P. Ranjanikar

● **ISBN No.- 978-93-90005-53-6**

● **Publisher-**
Educational Publishers & Distributor
Gokulwadi, Aurangapura,
Chhatrapati Sambhajinagar- 431001
Mob:- 9970067971
email- educationalpub@gmail.com

● **Offset**
Maharudra Offset,
Chhatrapati Sambhajinagar

● **Edition- 05/02/2025**

● **Price:- 200/-**

9	NEP 2020: It's Implication on Language & Literature – <i>Amarsingh Dinore, Santosh Chouthaiwale</i>	51
10	NEP 2020- The Role of Language & Literature <i>– Kailas Tidke</i>	56
11	NEP 2020: Equitable Education in India – <i>Nilima Kale</i>	60
12	Impact of NEP 2020 on Higher Education – <i>Manoj Somwanshi</i>	65
English Language Teaching and Pedagogy		
13	Role of an English Teacher in NEP 2020 – <i>Dilip Agrawal</i>	70
14	English Language Teaching Methods: A Study <i>– Subhash Waghmare</i>	74
15	Project-Based Learning: An Effective Means of Enhancing English Skills – <i>Jyoti Mohanty, Mahananda Dalvi</i>	83
ICT in Education and NEP 2020		
16	Exploring the Assimilation of ICT in Education within the Framework of NEP 2020 <i>– Mukhtar Shaikh</i>	89
17	Technology Integration in Teaching, Learning & Innovation – <i>Narendra Gawli</i>	94
18	Teaching-Learning Literature with the Help of ICT – <i>Sheetal Pawar, Pradnya Kale</i>	100
19	Effective Use of ICT in Teaching-Learning Process – <i>Tabassum Inamdar</i>	104
20	Impact of ICT on Primary Level Education in 21st Century – <i>Swati Mundhe, Santosh Chouthaiwale</i>	109

Teaching – Learning Literature with the Help of ICT

Sheetal Pawar

Dr. Pradnya Kale

Abstract

Technology has outstretched in almost every sphere of life. When it outreached the realm of education, it has changed the teaching-learning process drastically. With the help of ICT, literature learning and teaching can be made interesting, creative, and flexible.

Keywords: Information and Communication Technology, Literature, Teaching-Learning process

Introduction

ICT stands for Information and Communication Technology. From education's perspective, ICT encompasses computers, communication devices, and features that support the teaching-learning process and other curricular activities. It is a very useful medium of education. Older technologies such as radio and television can also be classified under ICT. Post-pandemic, more schools are looking towards online learning as a permanent teaching method alongside traditional classroom teaching, showcasing the benefits of ICT. ICT provides flexibility and availability of learning materials to all, making the learning process interesting through interactive tools.

Learning English literature becomes a herculean task for students who have had their schooling in mediums other than English. ICT and other technological tools can greatly aid in this, as discussed in this paper.

Literature Review

1. **S. Ammanni and U. Aparanjani:** "The Role of ICT in English Language Teaching and Learning" highlights that language mirrors human life. ICT makes learning English literature easier, making learners innovative and motivated.
2. **Preet Hiradhar and Atanu Bhattacharya:** "ICT in English Language Education" explores Web 2.0 tools that extend learning beyond the classroom, discussing theoretical underpinnings of ICT in education.
3. **Arvind Nawale and Prashant Mothe:** "The Role of ICT in English Language Teaching and Learning" offers insights into ICT applications in language teaching, discussing experiments in ICT for enabling both teachers and learners.
4. **Saba Khatoon:** "Use of ICT in English Language Teaching" examines how technology drastically changes the teaching-learning process, enhancing learning outcomes and boosting students' self-confidence.

Importance of the Topic

ICT helps in teaching-learning literature by being a time-saving, innovative, and interesting medium. It uses tools like audiobooks, presentations, interactive smartboards, documentaries, and films, which aid teachers in lesson preparation and presentation, resource collection, student motivation, and self-updating. ICT provides students with flexible learning opportunities, increasing their exposure to subject matter and reducing dependency on formal education systems.

Objectives of the Study

1. To examine the need for ICT in NEP 2020.
2. To contribute to preparing instructional materials for newer ICT tools.
3. To highlight the advantages of using multimedia for teaching literature.
4. To help teachers understand the benefits of ICT.

Hypothesis

1. Studying literary texts with newer learning mediums is helpful.
2. ICT helps in avoiding distractions and maintaining student attention.
3. ICT literacy keeps teachers updated with changing times.
4. Literature becomes appealing when taught using multimedia and interactive teaching aids.

Research Methodology

The descriptive method has been used for this work. This method involves gathering, analyzing, classifying, and tabulating information about prevailing conditions and trends, followed by making accurate interpretations of such data (Calderon and Sanchez, 1995). Information for the study was gathered from articles, research papers, online blogs, vlogs, etc.

Discussion

ICT aids the teaching-learning process of literature as follows:

1. **Illustration of Literary Content:** ICT visualizes content, engaging students' senses. For instance, understanding the 'Gun Powder Plot' in Shakespeare's *Macbeth* becomes easier with documentaries or films.
2. **Knowledge Acquisition:** ICT provides vast resources with minimal effort, cost, and time, making information readily available.
3. **Flexibility and Access:** ICT offers unrestricted access to research, references, and educational resources, promoting independent learning.
4. **Reduced Dependency on Formal Systems:** ICT empowers students to educate themselves, reducing dependency on formal education systems.
5. **Engaging Teaching:** ICT makes teaching literature more interesting, using multimedia to break the monotony of lengthy literary texts.

Conclusion

ICT-based tools are effective in producing desired learning outcomes in the teaching-learning process. ICT is cost-effective, flexible, and more expressive, engaging learners better than conventional tools. The New Education Policy 2020 emphasizes student flexibility, which can be supported through ICT tools and infrastructure beyond traditional educational limits.

References

1. Ghavifekr, S. and Rosdy, W. A. W. (2015). Teaching and Learning with Technology: Effectiveness of ICT integration in Schools. *International Journal of Research in Education and Science (IJRES)*, 1 (2), 175-191.
2. Shaikh, I. R. (2013). *Introduction to Educational Technology and ICT*. McGraw Hill Education (India) Private Limited.
3. Ahmed, J. (2010). *Media Technology and English Language Teaching*. A. P. H. Publishing Corporation, Page: 1.
4. Vyas, M. A. and Patel, Y. L. (2009). *Teaching English as a Second Language. A New Pedagogy for a New Century*, Pages: 91, 92, 94, 95.
5. Graddol, D. (2000). *The Future of English: A Guide to Forecasting the Popularity of the English Language in the Twenty First Century* (Second Edition). The British Council.

Pratishthan Shikshan Prasarak Mandal's
PRATISHTHAN MAHAVIDYALAYA, PAITHAN
(Arts, Commerce & Science)

One Day National Multidisciplinary Conference on
**History, Culture and Literature, Theories
and Practice**

ISBN Number : 978-81-965763-3-2

Date : 24 January 2025

❖ Editor ❖

Dr. Rajesh Karpe
Dr. Manisha Kale
Dr. Suvarna Patil
Dr. Amol Mhaske
Dr. Swapna Vyavhare

❖ Publication ❖

Ayush Publicaton, Chh. Sambhajinagar

85	प्राचीन भारतातील संस्कृती आणि वाङ्मय प्रा.डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव	364
86	प्राचीन काळातील गणपती मूर्तीकलेचा चिकित्सक अभ्यास डॉ.विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण	368
87	अद्वितीय इतिहास: वास्तुकला आणि शिल्प प्रतिभा. ना. मगरे*, डॉ. ऋषिकेश काळे**, डॉ. भिक्खू.एम. सत्यपाल	376
88	मराठी शिलालेखात बीड जिल्ह्याचे योगदान डॉ. अनिता शिंदे	381
89	20व्या शतकातील शेतकरी आंदोलने प्रा.डॉ. महेश रोटे	391
90	'लढवय्ये योद्धे : स्वातंत्र्य सेनानी कै. बाबुरावजी काळे (आप्पासाहेब) प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे	394
91	भारतीय संस्कृतीमध्ये वृत्तपत्राची भूमिका श्री.सिडाम प्रेमदिप मारोती	401
92	बंजारा समाज आणि संस्कृती लहु बाबुराव राठोड, डॉ.श्री.जाधवर बापु देवराव	404
93	वेरूळ येथील कैलाश मंदिर (हिंदू लेणी): एक अभ्यास... दत्ता निवृत्ती भोसले. सुवर्ण बी पाटील	407
94	बीड जिल्ह्याचा आढावा श्रीमती संजीवनी दि. डावकर, डॉ. रमाकांत तिडके	413
95	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात स्त्रियांचे योगदान एक दृष्टिक्षेप धम्मदीप बबन मगरे	417
96	राज्यनिहाय शेतमजुरी दरातील विषमतेचा आढावा डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	421
97	'गृहिणींचे इतिहासातील कर्तपण' अदृश्यतेच्या गर्तेत दुय्यमता : एक अभ्यास प्रा. डॉ. गीतांजली भीमराव बोराडे	427
98	संत साहित्याची प्रासंगिकता डॉ. राम रौनेकर	429
99	पहिला बाजीराव पेशवा यांच्या उत्तरेतील युद्धनीतीचा परिणाम-माळवा मोहीम डॉ. शरद गावंडे	433
100	गौतम बौद्धाच्या अहिंसा तत्वाची प्रासंगिकता डॉ. भेलोंडे जगदिश व्यंकटराव	439
101	समतेचा व न्यायाचा सामाजिक दृष्टीकोन म्हणजे भीमा कोरेगावाचा क्रांतीस्तंभ प्रोफेसर डॉ. शेख जहारा ए.आर	443
102	प्राचीन भारतीय कला आणि वास्तुकला प्रा.डॉ.संजय बाबुराव वाकळे	445
103	भारत अमेरिका संबंधांमध्ये एक नवीन सुरुवात: अणु करार सीमा अभिमन्यू सूर्यवंशी, डॉ. राजाभाऊ नारायणराव करपे	448

«90»

‘लढवये योद्धे : स्वातंत्र्य सेनानी कै. बाबुरावजी काळे (आप्पासाहेब)’

प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे
सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख,
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
छ. संभाजीनगर

ब्रिटिश संसदेने पारित केलेल्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायदयाने १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु त्याच कायदयाने भारतातील संस्थानिक सुद्धा स्वतंत्र झाले. त्यातील काही संस्थानिकांनी भारतीय संघराज्यात सामील न होता स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. निजामाचे हैदराबाद संस्थान हे त्यापैकीच एक संस्थान होते. त्यामुळे संपूर्ण भारतातील जनता स्वातंत्र्याचा आनंद घेत असताना हैदराबाद संस्थानातील (मराठवाड्यातील) जनता स्वातंत्र्याच्या प्रतीक्षेत होती. इतकेच नव्हे तर निजामाच्या एकतंत्री, निरंकुश, जुलमी व धर्मांध राजवटीच्या अत्याचाराखाली भरडली जात होती. त्यातून हैदराबाद संस्थानाच्या भारतात विलीनीकरणासाठी निजामाच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध जे आंदोलन झाले. ते आंदोलन हैदराबादचा (मराठवाडा) मुक्तिसंग्राम म्हणून ओळखले जाते. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या लढ्यात आर्यसमाज, हिंदू महासभा, हैदराबाद स्टेट काँग्रेस, कम्युनिस्ट, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणीत शेड्युल कास्ट फेडरेशन, विध्यार्थी संघटना अशा विविध संघटना आणि समाज घटकांनी महत्वाचे योगदान दिले आहे. परंतु हैदराबाद मुक्तिलढ्याचे मुख्य नेतृत्व अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची प्रांतिक संघटना असणाऱ्या हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने केले. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली निजाम विरोधातील लढा प्रामुख्याने अहिंसक (सत्याग्रह व कायदेभंग) आणि सशस्त्र मार्गाने लढला होता. हैदराबाद संस्थानात समाविष्ट असलेल्या आंध्रप्रदेश (तेलंगणा) आणि कर्नाटकातील प्रदेशाप्रमाणे मराठी भाषिक मराठवाड्यात निजामाच्या विरोधात मोठ्या प्रमाणात संघर्ष झाला होता. मराठवाड्यात औरंगाबाद, नांदेड, परभणी, बीड, उदगीर ही या लढ्याची प्रमुख केंद्रे होती. औरंगाबाद जिल्ह्यात सत्याग्रह, असहकार, कायदेभंग असा अहिंसक आणि सशस्त्र मार्गाने संघर्ष झाला होता.

निजामाच्या निरंकुश राजसत्तेला आवाहन देत जबाबदार राज्यपद्धतीसाठी आणि हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन करण्यासाठी लढा उभारण्याचे हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने ठरविले. त्यानुसार हैदराबाद संस्थानातील जनतेला लढ्यात सहभागी होण्याचे आवाहन तिने केले. ‘हिमालयासारखे उत्तुंग कार्य पार पाडायचे असेल तर आपल्यापैकी प्रत्येकाने त्यासाठी स्वतःला समर्पित केले पाहिजे आणि आपली ही चळवळ अधिकाधिक तीव्र केली पाहिजे’ १ हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे अध्यक्ष स्वामी रामानंद तीर्थ आणि हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या मराठवाड्यातील नेत्यांनी केलेल्या अशा अवाहानाला प्रतिसाद देत मराठवाडा विभागातील अनेक तरुण निजाम विरोधी लढ्यात सहभागी झाले होते. त्यामुळे औरंगाबाद जिल्ह्याने हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या लढ्यात महत्वपूर्ण योगदान दिले होते. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा (व्याख्यानाचा) हेतू स्वातंत्र्य सेनानी कै. बाबुराजी काळे यांचे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील योगदान मांडण्याचा आहे. त्यासाठी प्रथम आपल्याला हैदराबाद मुक्तिसंग्राम समजून घ्यावा लागतो. त्यामुळे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या अनुषंगाने बाबुरावजी काळे यांच्या कार्याचा यथे विचार केला आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासात १९३८ हे वर्ष आंदोलन पर्व म्हणून ओळखले जाते. त्यावर्षी निजाम राजवटी विरोधात आर्यसमाज, हिंदू महासभा, विध्यार्थी संघटना आणि हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने हैदराबाद संस्थानात सत्याग्रह केले होते. त्यामुळे हैदराबाद संस्थानातील संपूर्ण वातावरण ढवळून निघाले होते. औरंगाबाद

येथे हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचा जो सत्याग्रह झाला. 'त्यात माणिकचंद पहाडे यांच्या सोबत सोयगाव येथील विठ्ठल काशिराम देसाई, भगवान संपत पाटील व अच्युत शंकर काकडे हे सहभागी झाले होते'.^१ त्यानंतर भिकन संपत जाधव व भाई शिवराम दगडू यांनी सोयगाव आणि उंडणगाव येथे सत्याग्रह केले.^२ त्यामुळे औरंगाबाद जिल्ह्यातील सोयगाव सारख्या अति दुर्गम असलेल्या भागात सत्याग्रह चळवळीचा प्रसार झाला. तेव्हापासून सोयगाव तालुक्यात निजाम विरोधी आंदोलनाची तीव्रता वाढतच गेली. याचदरम्यान नुकताच तारुण्यात प्रवेश करत असलेल्या बाबुरावजी काळे (जन्म २५ ऑगस्ट १९२६) यांच्या मनावर त्याचा खोल परीणाम होत होता. स्वामी रामानंद तीर्थ आणि मराठवाड्यातील हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या प्रमुख नेतृत्वाने वारंवार केलेल्या आव्हानाने प्रेरित होऊन बाबुरावजी काळे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात स्वतःला झोकून दिले होते.

निजाम सरकारने अस्तित्वात येण्याआगोदरच हैदराबाद स्टेट काँग्रेसवर बंदी घातली होती. ती ३ जुलै १९४६ रोजी उठविण्यात आली. त्यानंतर हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने आपले आंदोलन अधिक तीव्र करण्याचे ठरविले. त्यानुसार हैदराबाद संस्थानातील जनतेला सत्याग्रह करत ७ ऑगस्ट (विलीनीकरण दिवस), २ सप्टेंबर (ध्वज दिन), ८ सप्टेंबर (दडपशाहीच्या निषेधाचा दिन) व १५ ऑगस्ट (स्वतंत्रता दिवस) दिवस साजरे करण्याचे आवाहन केले.^३ त्याचाच एक भाग म्हणून '१ ऑगस्ट १९४७ मध्ये लाला बिन्दाप्रसाद (चिटणीस, औरंगाबाद जिल्हा स्टेट काँग्रेस) व नागोराव पाठक या हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी सोयगाव येथे सभा घेऊन लोकांना सत्याग्रह करण्यास प्रोत्साहित केले.^४ त्याने प्रभावीत होऊन 'सोयगावचे तत्कालीन पोलिस पाटील बाबुरावजी काळे यांनी लक्ष्मण पवार, पंढरी देसाई, विश्वनाथ सोनार, सोमनाथ झवर आदींसह झेंडा हातात घेत 'झेंडा उंचा रहे हमारा' अशा घोषणा देत गावातून प्रभात फेरी काढली.^५ तसेच सोयगाव येथील पोलिस स्टेशन समोर सभा घेऊन तिरंगा झेंडा फडकावित सत्याग्रह केला.^६ त्यामुळे ३ सप्टेंबर १९४८ ला निजाम पोलिसांनी बाबुरावजी काळे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना अटक केली आणि त्यांना भोकरदन येथील कोर्टात हजर केले. तेथे त्यांना माफीनामा देण्यास सांगितले. परंतु बाबुरावजी काळे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी निजाम राजवटी विरोधात केलेल्या कृत्याबद्दल माफी मागण्यास नकार दिला. त्यामुळे त्यांना शिक्षा होऊन औरंगाबाद येथील हर्सूल जेलमध्ये ठेवण्यात आले होते.

झेंडा सत्याग्रहाबरोबरच जंगल सत्याग्रहाचे आंदोलन यावेळी हैदराबाद संस्थानात जोमात चालू होते. भारतीय स्वातंत्र्यता आंदोलनाप्रमाणे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सुद्धा जंगल सत्याग्रह हा कायदेभंगाच्या चळवळीचा एक भाग होता. जंगल सत्याग्रहामुळे ग्रामीण समाजव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण असलेला बलुतेदार-अलुतेदार वर्ग, दलित व आदिवाशी हे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या लढ्याच्या मुख्य प्रवाहात आले गेले. त्यामुळे ग्रामीण भागात हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील लढ्याला अधिक व्यापक व स्फोटक स्वरूप प्राप्त झाले. 'हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने हैदराबाद संस्थानात ऑगस्ट १९४७ पासून जंगल सत्याग्रह करण्याचे ठरविले. त्यात साग, मोह, ताडी व सिंधीची झाडे तोडण्याचा निर्णय घेण्यात आला.'^७ कारण साग, मोह, ताडी व सिंधीची झाडे सरकारच्या उत्पन्नाचे साधन होते. त्यामुळे ती झाडे तोडण्यास निजाम सरकारने कायादयाने बंदी घातली होती. तसेच ती तोडणे कायद्याने गुन्हा ठरविला होता. मराठवाड्यातील इतर प्रदेशाप्रमाणे औरंगाबाद जिल्ह्यात जंगल सत्याग्रहाला उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला होता. 'औरंगाबाद जिल्ह्यातील सोयगाव येथे शिवराम खंडेराव देशमुख, नामदेव मल्हारी पाटील, पंढरी मल्हारी पाटील व पांडुरंग मोतीराम कोळी यांनी जंगल सत्याग्रहात महत्वाची भूमिका बजावली होती.'^८ बाबुरावजी काळे यांना जेव्हा हर्सूल जेलमध्ये आणले त्यावेळी तेथे झेंडा सत्याग्रह आणि जंगल सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे शिक्षा झालेले कैदी शिक्षा भोगत होते. त्यावेळी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या बहुसंख्य कार्यकर्त्यांना निजाम सरकारने अटक करून तुरुंगात टाकले होते. त्यामुळे चळवळीची ताकत कमी होऊ लागली होती. चळवळ अधिक जोमाने चालविण्यासाठी तुरुंगातील काही कार्यकर्त्यांनी बाहेर

यावे व आंदोलन तीव्र करावे या निष्कर्षापर्यंत हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसचे नेते आले होते. त्यामुळे हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या मराठवाड्यातील ज्येष्ठ नेत्यांच्या आदेशाने तुरुंगातील सहकाऱ्यांशी चर्चा करून तुरुंग फोडून बाहेर पडण्याचे आणि स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सहभागी होण्याचे बाबूरावजी काळे यांनी ठरविले. त्यानुसार तुरुंग फोडून बाहेर पडण्याची योजना बनविली. लाला लक्ष्मीनारायण जैस्वाल यांच्या मदतीने जेवणाच्या डब्यातून लोखंड कापणाऱ्या करवतीचे तुकडे मागून घेतले आणि खिडकीचे गज करवतीने कापून सहकाऱ्यांसह त्यांनी स्वतःची तुरुंगातून सुटका करून घेतली. त्यावेळी बाबूरावजी काळे यांच्या सोबत लक्ष्मण देवाजी पवार (सोयगाव), नागोराव पाठक व श्रीनिवास खोत यांच्यासह सहाजण तुरुंगातून पळून जाण्यात यशस्वी झाले होते.^{१०} विशेष म्हणजे दोन दिवस या घटनेची जेल प्रशासनाला खबर सुद्धा लागली नाही. या घटनेमुळे त्यांचा आत्मविश्वास द्विगुणित झाला आणि ते अधिक जोमाने स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाले. याकामी त्यांना लाला लक्ष्मीनारायण जैस्वाल, कै. आशाताई वाघमारे आणि बाबूराव जाधव यांची मोठी मदत झाली होती.

निजाम सरकारचे उत्तेजन असलेल्या धर्मांध रझाकारांच्या अत्याचारापासून निरपराध जनतेच्या संरक्षणासाठी, रझाकारांच्या हल्ल्याचा समर्थपणे सामना करण्यासाठी व चळवळीबाबत जनतेचा विश्वास कायम ठेवण्यासाठी हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या कृती समितीने निजाम विरोधी लढा सशस्त्र मार्गाने चालविण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार 'हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या कृती समितीचे अध्यक्ष दिगंबरराव बिंदू यांनी ऑगस्ट १९४७ मध्ये सशस्त्र लढ्याची घोषणा केली. हैदराबाद संस्थानाच्या सीमावर्ती भागात लष्करी कॅम्पस उभारत निजाम पोलीस, रझाकार, अरब, रोहिले व पठाण यांच्या हल्ल्याचा सशस्त्र प्रतिकार करावा, असे आवाहन त्यांनी जनतेला केले.'^{११} त्याचवेळी त्यांनी हैदराबाद संस्थानातील इतर भागाप्रमाणे मराठवाड्यात कार्यकर्त्यांचे सशस्त्र कॅम्प उघडण्याचे निश्चित केले. त्यानुसार औरंगाबाद जिल्ह्यात 'भोकरदन, औरंगाबाद, कायगाव टोका, देऊळगाव राजा, गोवर्धन सारोळा, मनमाड, एरंडगाव, शेंदुर्णी, पातोंडा, राक्षसभुवन (साडेगाव) याठिकाणी हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी कॅम्प सुरू केले होते.'^{१२} त्यानंतर नागद जवळ दिधी आणि एरंडगाव जवळ (अण्णासाहेब गव्हाणे आणि खुशालराव मोताळे) प्रत्येकी एक कॅम्प चालू केला होता. 'ऑगस्ट १९४७ मध्ये मनमाड येथे झालेल्या मराठवाड्यातील कार्यकर्त्यांच्या बैठकीत बाबूराव जाधव आणि होनसिंग हजारी यांच्याकडे अनुक्रमे औरंगाबाद आणि सोयगाव तालुक्यातील भूमिगत चळवळीचे केंद्र प्रमुख म्हणून जबादारी देण्यात आली होती.'^{१३} हसूल जेल जेल फोडून नुकतेच बाहेर पडलेले बाबूरावजी काळे आणि त्यांचे सहकारी ठरल्याप्रमाणे हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसने सुरू केलेल्या सशस्त्र लढ्यात सहभागी झाले. त्यापूर्वी 'रझाकारांच्या सशस्त्र हल्ल्याचा प्रतिकार करण्यासाठी बाबूरावजी काळे आणि गंगारामजी मानकर (पानवडोद, तालुका सिल्लोड) यांनी खानदेशातील कॅम्पवर जाऊन शस्त्रास्त्र चालवण्याचे प्रशिक्षण घेतले होते.'^{१४} त्यानंतर ते सोयगाव जवळ शेंदुर्णी येथे सुरू झालेल्या हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या सशस्त्र कॅम्पमध्ये सहभागी झाले.'^{१५} यासंदर्भात मराठवाड दिवाळी अंक-१९७२ मध्ये ज्येष्ठ स्वातंत्र्य सेनानी अनंत भालेराव असे म्हणतात की, 'शेंदुर्णी कॅम्पचे कार्य बाबूराव जाधव, लाला लक्ष्मीनारायण जैस्वाल, डॉ. धामणगावकर व बाबूराव काळे या कार्यकर्त्यांच्या संयोजनाखाली चालत होते.'^{१६} यावेळी औरंगाबाद व भोकरदन तालुक्यात भूमिगत कार्यकर्त्यांचा जो गट तयार झाला होता. त्यांच्या सोबत बाबूरावजी काळे कार्य करत होते. त्या गटातील तरुणांनी औरंगाबाद व भोकरदन तालुक्यातील निजाम समर्थक पाटील-पटवारी यांची दफ्तरे जाळण्याचा कार्यक्रम राबविला होता. त्यानुसार 'ऑगस्ट १९४८ मध्ये बाबूरावजी काळे यांनी होनसिंग हजारी, भुजंग बाळा, लक्ष्मण पवार, रामगोपाल नावंदर, बाबूराव जाधव, संपत लालजी, संपत नाईक, रामराव कुलकर्णी, विश्वनाथ राजहंस यांच्यासह सोयगाव जवळील जरंडी येथील कोरडगिरी नाका व पोलिस चौकी उध्वस्त केली. तसेच तेथील पोलिस पाटील व पटवाऱ्यांचे दफ्तर जाळले.'^{१७} बाबूराव जाधव, काकासाहेब देशमुख, जनार्धन मामा, डॉ. धामणगावकर आणि लाला लक्ष्मीनारायण जैस्वाल यांच्यासह शेंदुर्णी, भोकरदन, कोलता टाकळी आणि पातोंडा (कन्नड) कॅम्पने केलेल्या अशा विविध कारवाईत बाबूराव काळे

सहभागी झाले होते. त्यापैकीच एक महत्त्वाची घटना म्हणजे शेंदुर्णी, टोका कॅम्प व त्याच्या आसपासच्या भूमिगत स्वातंत्र्य सैनिकांनी संयुक्तपणे सोयगाव येथील पोलीस स्टेशन, करोडगिरी कार्यालय आणि रझाकरांचा कॅम्प या या तिन्ही ठिकाणी एकाच वेळी हल्ला करण्याची आखलेली योजना होय. त्यानुसार पोलीस ठाणे, रझाकार कॅम्प तसेच करोडगिरी कार्यालयावर हल्ला करण्यासाठी स्वतंत्र सैनिकांच्या तीन तुकड्या करून ठरलेल्या वेळेनुसार हल्ला करण्यात आला. करोडगिरी कार्यालयाजवळील चकमकीत रझाजी मांग गोळी लागुण जखमी झाले होते. त्यांना संपत नाईक यांनी सुरक्षित स्थळी नेले होते. तर रझाकरांच्या अड्ड्या जवळील हल्ल्यात विश्वनाथ कालिदास राजहंस हे गोळी लागून हुतात्मा झाले.^{१८} त्यात सहभागी निवडक ४०-४५ सैनिकांमध्ये बाबुराव काळे यांचा समावेश होता. या हल्ल्यात शेंदुर्णी कॅम्पवरील स्वातंत्र्य सैनिक विश्वनाथ राजहंस यांना हुतात्म्य प्राप्त झाले. त्यांनी 'भालेगाव पिंपरी येथे जनतेवर अन्याय करणाऱ्या दहा अरब रझाकारांचा कोलता टाकळी कॅम्पवरील प्रमुख सैनिक संपत भिल्लांच्या मदतीने बंदोबस्त केला.'^{१९} यावरु हे लक्षात येते, की हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या तत्वाप्रमाणे सर्व जाती-जमातीतील लोकांना सोबत घेऊन आणि त्यांच्या कल्याणासाठी बाबुरावजी काळे यांनी सतत लढा दिला होता. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजाम राजवटीचा पाडावा होऊन हैदराबाद संस्थानाचे भारतात विलीन होईपर्यंत बाबुरावजी काळे सशस्त्र लढ्यात सक्रिय होते. हैदराबाद संस्थानाच्या विलीनीकरणानंतर रझाकारी अत्याचाराविरुद्धची जी प्रतिक्रिया बहुसंख्य हिंदू जनतेत उमटली. त्यातून संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात हिंदू-मुस्लिम जातीय संघर्ष निर्माण झाला होती. त्यामुळे अनेक निरपराध मुस्लिम लोकांचे जीवन धोक्यात आले होते. कांही भागात मुस्लिमांच्या मोठ्याप्रमाणत कत्तली होत होत्या. त्यावेळी परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसने वेगवेगळ्या भागात शांतता समित्या स्थापन केल्या होत्या. त्यावेळी सर्वसामान्य मुस्लिमांबाबत कसलाही द्वेषभाव मनात न ठेवता बाबुरावजी काळे यांनी सोयगाव येथील शांतता समितीत सक्रिय राहून अनेक निरपराध मुस्लिमांच्या जीवाचे रक्षण केले. त्यांचे हे कार्य मानवतेचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

अशाप्रकारे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात बाबुरावजी काळे यांनी महत्वपूर्ण योगदान तर दिलेच आहेच. पण त्याबरोबर हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या सशस्त्र लढ्यात सहभागी झालेल्या अनेक अज्ञात स्वातंत्र्य सैनिकांना लोकांच्या समोर आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले. कारण रझाकारांशी सशस्त्र लढा देत असताना निजाम प्रशासनाच्या दहशतीमुळे ते रानावनात परागंदा आवस्थेत जीवन जगत होते. ते निजाम पोलिसांच्या हाती लागले नाहीत किंवा पोलीस ठाण्यात जाऊन व्यवस्थेला शरण गेले नव्हते. त्यांनी कुठल्याही प्रकारचे अर्जफाटे केले नाहीत. त्यामुळे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या सशस्त्र लढ्यातील त्यांच्या सहभागाची कुठेही नोंद झाली नव्हती. इ. स. १९७२ पर्यंत हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाला स्वातंत्र्य संग्राम म्हणून भारत सरकारने मान्यता दिली नव्हती. त्यामुळे स्वतंत्र भारतात हैदराबाद मुक्तिलढ्यात सहभाग घेतल्याचे उघड सांगणे गुन्हा समजला जात होता. त्यामुळे शासकीय ससेमिरा टाळण्यासाठी आणि दारात पोलिस येणे तत्कालीन समाज परिस्थितीत अप्रतिष्ठेचे मानले जात होते. त्यामुळे प्रत्यक्षात हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यात कार्य केलेले बहुजन समाजातील अनेक तरुण स्वातंत्र्य सैनिक समोर येण्यास घाबरत होते. अशा वेळी हैदराबाद मुक्तिलढ्यातील स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून त्यांना मान्यता मिळून देण्यासाठी बहुजन समाजातील अज्ञात, उपेक्षित, दुर्लक्षित व भीतीने समाजापासून दूर राहिलेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांचा मेळावा औरंगाबाद येथील पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालयात त्यांनी आयोजित केला होता.^{२०} त्यातून मराठवाड्यातील विशेषता औरंगाबाद आणि जालना जिल्ह्यातील सशस्त्र लढ्यात प्रत्यक्ष सहभागी झालेल्या अनेक योद्ध्यांना स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून त्यांनी मान्यता मिळवून दिली. त्यामुळे हैदराबाद मुक्तिलढ्यात सहभागी झालेल्या गरीब स्वातंत्र्य सैनिकांच्या अर्थारजनाचा प्रश्न तर काही प्रमाणत सुटला. त्याबरोबरच समाजात त्यांना सन्मानाचे स्थान मिळाले. यापेक्षा दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या सशस्त्र लढ्यातील अनेक अज्ञात स्वातंत्र्य सैनिक इतिहासाला माहित होण्यास मदत झाली. आदरणीय कै. बाबुरावजी

काळे यांचे हे कार्य हैदराबाद मुक्तीसंग्रामाच्या वास्तव आकलनासाठी आणि इतिहास लेखनासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ :

१. नावंदर काशिनाथ, 'जीवावर उदार-औरंगाबाद जिल्ह्याचा स्वातंत्र्य लढा', जिल्हा स्वातंत्र्य सैनिक समिती, औरंगाबाद, प्रकाशन वर्षाचा उल्लेख नाही, पृ. १.
२. कित्ता, पृ. ९९.
३. भालेराव अनंत, 'हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा', मौज प्रकाशन, मुंबई, २००१, पृ. ११७.
४. कित्ता पृ. २९७.
५. बोरसे विनोद बाबुराव, 'हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामात औरंगाबाद जिल्ह्याचे योगदान', अप्रकाशित पीएच. डी. प्रबंध, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड २००५, पृ. २४०.
६. पाथ्रीकर विजय, 'ना दगड ना दिवा - हैदराबाद मुक्ती लढा', कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०२२, पृ. १.
७. बोरसे विनोद बाबुराव, उपरोक्त, पृ. २४०.
८. कित्ता, पृ. २५३.
९. कित्ता, पृ. २६६.
१०. नावंदर काशिनाथ, 'उपरोक्त', पृ. ९९ व १११.
११. बोरसे विनोद, 'उपरोक्त', पृ. २६९ - २७०.
१२. नावंदर काशिनाथ, 'उपरोक्त', पृ. ७.
१३. कित्ता, पृ. ५६.
१४. पाथ्रीकर विजय, उपरोक्त, पृ. ३.
१५. नावंदर काशिनाथ, उपरोक्त, पृ. १००.
१६. मराठवाडा दिवाळी अंक, जयहिंद प्रिंटींग प्रेस, औरंगाबाद, १९७२ पृ. १३०.
१७. नावंदर काशिनाथ, उपरोक्त, पृ. १०० व १०१.
१८. कित्ता, पृ. १०१ तसेच, भालेराव अनंत, 'हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा', पृ. ३३७.
१९. पाथ्रीकर विजय, उपरोक्त, पृ. १.
२०. कित्ता, पृ. १.

ISSN 2349-1027

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCHERS

(UGC Approved, Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year -X, Issue -XX(A), Vol.-I

Impact Factor 6.50
(GRFI)

Feb. 2024 To July 2024

**One Day National Seminar on
Current Status of Human Development in India
Special Reference to Marathwada Division**

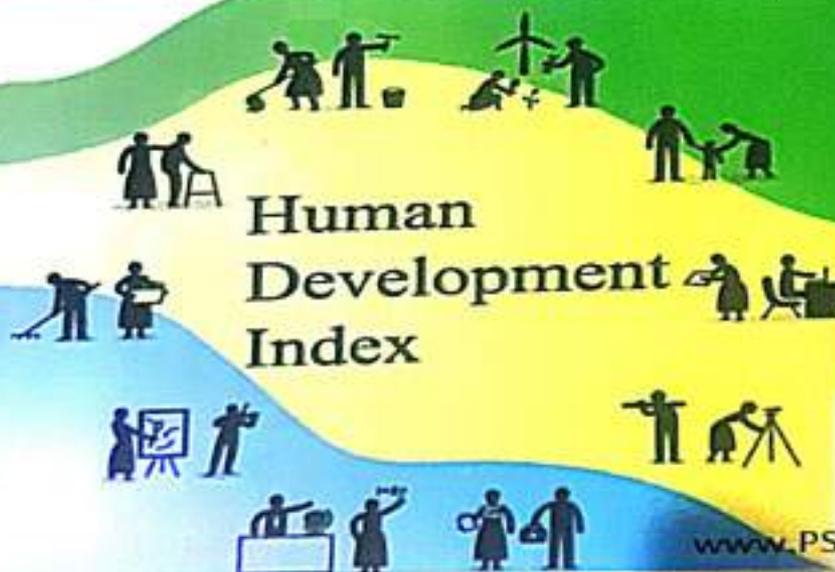
Sponsored by

**Indian Council of Social Science Research (ICSSR)
Government of India, New Delhi**

Organized by

**Dept. of Economics
Shri Panditguru Pardikar Mahavidyalaya
Sirsala, Tq. Parli(V.), Dist. Beed (M. S.)**

Date : 13 March 2024 Wednesday

www.PSUWatch.com

Editor in Chief

Principal Dr. K. K. Patil

Dr. Balaji A. Sable

No	Title for Research Paper	Page No
14	Inter Interdependency In Between Human Development And Economical Development : Its Impact on HDI Dr. Nandkishor P. Chitade	49
15	Human Development: Conception View And Position In Marathwada Region Dr. Balaji Ananda Sable	52
16	Sources of Income and Livelihood Strategies in the Marathwada Region explore the Human Development Index: A Case Study of Dharashiv District Samrat D. Kasbe, Tabsum R. Jamadar	56
17	Human Development and its indicators Dr. K.K. Patil, Anjali Sudamrao Lad	61
18	Sources of Income and Livelihood in Marathwada Region Dr. Savita Bhimrao Sonawane/Kotkar	65
19	Review UNDP Human Development Index Report 2021-22 with Special Reference to Asian Countries Dr. Prasannajit R. Gawai	69
20	Indicators of Economic Development Dr. Satishkumar B. Donge	72
21	Sustainable Human Development and Economic Development: Issues and Challenges Dr. S. U. Darekar	75
22	Role of Organic Agricultural in Enchansment of Human Deveipment Index Chougala Prakash Mahaveer, Dr. L.H. Patil	80
23	Impact of privatization of Education on Human Development Index Dr. Sunita Yadavrao Patil	85
24	Status of Health and Wellbeing in the Marathwada Region Nikita Atul Jadhav	88
25	A study of the difference between the Financial Internal rate of return (FIRR) and Economic Internal rate of return (EIRR) Dr. C.A. Devendra, Ajit Dagade	92
26	Regional Disparities in Human Development in India Dr. Ram Solankar	96

Sources of Income and Livelihood in Marathwada Region

Dr. Savita Bhimrao Sonawane/Kotkar

Dept. of Commerce,

Pandit Nehru College, Chh.

Sambhajinagar.

ABSTRACT

The aim of the present study was to analyze the sources of livelihood in rural areas. Information regarding income from different sources of livelihood was collected from the sample households. The findings show that main sources of livelihood were agriculture and its related activities and supplemented by off farm activities in the area. Among the farm households income from crops, livestock, forest, and rental land was important, while the non-farm households were dependent on small scale businesses, public/private sector services, to some extent on remittances, and working as daily wage laborers. Among the farm sources the lion share of income was contributed by growing of crops followed by income from livestock. In the income from off farm sources the people are relying on the public sector followed by small scale businesses. The study concludes that off farm livelihood sources are more popular than the farm sources in the area showing that the natural resources available are under utilized. There is a need to properly exploit these resources through launching such development project that can enhance the agricultural productivity.

Keywords: Livelihood Sources, Farm income, Non-farm income,

Introduction:

Agriculture is considered the back bone of rural economies in most of the developing countries. The population of these economies depends on agriculture and its allied activities for

their livelihood. But agriculture alone cannot provide livelihood to all the living population of rural areas. So they resort to other non farm income available in their vicinity. Rural population not only earning income from agriculture but also

support their income from other sources as well. The main sources of livelihood in rural areas are land, water, forests and pastures etc. the rural people utilize these resources for their survival. Beside these livestock and off farm activities are also important means of employment and sources of income for these people.

Objectives:

- 1) To understand the concept of livelihood.
- 2) To find out the Income of households from different sources of livelihood.
- 3) To study the need of people in Marathwada region.

Research Methodology:

The required data for this research will be collected from primary data and secondary data primary data will be collected through physical observation, openend interview and close end interview and questionnaire. Secondary data of this research will be collected from government policies, books, journals.

Concept of Livelihood :

A Livelihood comprises the capabilities, assets (Natural, Physical, Human, Financial and Social Capital) and activities required for the means of living. (Chambers and Conway, 1992).

Sustainable Livelihoods: One of the widely used and often quoted definition of the term 'sustainable livelihoods' (SL) was put forth by Robert Chambers and Gordon Conway.

Sources of Livelihood:

Livelihood sources in the area are divided in to two categories i.e. farm sources and non-farm sources.

The farm sources of income includes

crop, livestock, forest, rented land, daily wage labor in farm, hiring out of tractor services, sale of fruits, vegetable and fodder.

The non-farm sources of income includes income from small scale business, public and private sector services, foreign and home remittances, daily wage labour, pension and other sources. What follows next is the discussion of income from farm sources reported by sample households.

Income from Farm Sources:

Households' Income from Livelihood Sources

It has already been mentioned that livelihood sources are classified as farm and non-farm of the rural households. The data presented in Table-II show the contribution of these sources to total households income.

Farm Livelihood Sources Contribution

Total Income:

The findings show that the average annual income per households from farm related activities was R.s: 102634. In percentage terms it was 37.7 percent. These farm livelihood sources include income from crop, fruits and vegetables, livestock, forests, farm machinery and rented out land.

Cereal Crops Income:

Cereal crops of the households in the area were maize, wheat and rice. Majority of the respondents (81.11%) reported income from this source. However in terms of quantity contribution was less than the non farm sources. The average annual income from crops in the project area was R.s: 50104. While the average income of crops reported by households, who have

own cereal crops was R.s: 61770 per annum.

Livestock Income Contribution to Total Households Income:

Livestock is also one of the important sources of income for supporting the livelihood of rural households. It supports the livelihood of rural households through one way or the others. In the area buffalos, cattle, sheep and goat are reared for the livelihood activities.

Farm Daily Wage Income:

It is common practice in rural areas that people work with each other on reciprocal basis in peak seasons of farm operation. The culture of working as daily wage laborer is rear. But still some households spare some members of their family for daily wage to supplement the households income. Some of the households hire out the services of their animals for transporting differ

Contribution of Forest Income:

Being a hilly area income from the sale of timber is one of the important sources of livelihood in the area. The results show that majority of the householdss (62.23%) reported income from the sale of forest trees for fuel/construction purposes.

Income from Rented out Land:

During the field survey some of the landlords who had comparatively more land or due to shortage of family labor had rented out their land on lease to other households.

Income from Non-Farm Livelihood Sources:

These sources of livelihood were more popular among the sample households. Majority of the households were diversified their livelihood to the non-farm income sources.

Small Scale Business Income:

The overall contribution of small scale business total income was 11.67%. This economic activity was run by 19.81 percent of the householdss in the study area. Project area taken as a whole the average income from this source was R.s: 29,467 per year. By taking only those householdss who reported running small scale businesses were earning R.s: 1,48,719 per year.

Daily Wages Income (Non-farm source only)

Income from daily wage in the non farm sector was its own importance for the rural householdss. In the off season people resort to this source for supporting their income from this source. In this regard 22.60 percent of the householdss reported income from non-farm daily wages.

Remittances Income:

Like other non farm sources of livelihood remittances were equally popular among the sample householdss. In rural areas the people live in joint family systems where they can spare extra family labor for sending in search of employment to other parts of the country or abroad from where they send money to back home. The contribution of the remittances to the total households income was 3.99 percent.

Public/Private Services Income:

This source of livelihood was the most popular source of livelihood among the sample householdss. The data in the table-II show that the contribution of income from services sector to the total households income was 34.37% in the area.

Pension Income:

Some of the households' members were retired from different public sector jobs and they were getting pension from their respective Departments. Such types of households were 2.70 percent in the sample area.

Other Sources Contribution to Total Households Income:

The others sources of income includes income from affiliation with political party, no regular income, income from rent, etc. supporting the livelihood of the households in the area.

Conclusion and Recommendations:

A number of livelihood sources were available to the rural households. These include both farm and non farm sources. Most of the households were resorting to both types of sources for their livelihood.

natural resources available are underutilized. On the basis of study findings the following recommendation are made:

i. There is a need to properly exploit these resources through launching such development project that can enhance the agricultural productivity.

ii. Moreover the area under reference has a natural advantage of free/cheaper grazing facility so encouragement of dairy farming business can enhance the income of rural people and hence overall development of the area. As dairy farming business need huge investment the government should start joint venture with the community in this regard so that the rural people may enhance their income.

References :-

- 1) Davis, B., P. Winters, G. Carletto, K. Covarrubias, E. Quinones, A. Zezza, K. Stamoulis, G. Bonomi and S. D. Giuseppe. 2007. Rural income generating activities: A cross country comparison. ESA Working Paper No. 07-16. Retrieved April 11, 2009: www.fao.org/es/esa.
- 2) Bhuvaneshwari, P. C., 2008, Livelihood analysis for rural poor. Proc Int. seminar on Strategies for improving livelihood security of rural poor, Nov 20-23, ICAR Research Complex for Goa, pp. 241-243.
- 3) Jirli, B., Bhati, D. S. and De, D., 2008. Diversifying cropping system with rapeseed mustard - An approach to sustain livelihood. Proc. Int. seminar on Strategies for improving livelihood security of rural poor, Nov, 20-23, ICAR Research Complex for Goa, India pp.201-202.
- 4) Sammi Reddy KF, Blamey PC, Dala RC, Mohanty M, Singh MA, Subba Rao A 2010. Leaching Losses of Nutrients from Farmyard Manure Pits in Central India. From <<http://www.iuss.org/19th%20WCSS/Symposium/pdf/0647.pdf>> (Retrieved 11 June 2010).
- 5) Singh, B. and Kunzroo, D. N., 1985. Attitude of farmers towards goat and sheep farming. Indian J. Extn. Edu., 21 (1&2): 86-88.

RNI : MAHENG/2016/37000
ISSN : 2229-3489 (Print)
ISSN : 2231-024X (Online)
Web : <https://jbsd.in>

Special Issue, Vol- 15 Number 1a Jan 2024

BIOSCIENCE DISCOVERY

An International Peer Reviewed Journal

Interdisciplinary

**“Socio-Economic,
Political and Environmental Development
for Atmanirbhar Bharat”**

AATMA-NIRBHAR
BHARAT

• Editor •

Prof. Mahavir N. Sadavarte
Vice Principal,
J.E.S. College, Jalna

Prof. Sugdev M. Mante
Head, Dept. of Commerce,
J.E.S. College, Jalna

• Co-Editor •

Prof. Suryakant Chaugule
Prof. Dept. of Commerce,
J.E.S. College, Jalna

Dr. Anand V. Kulkarni
Asso. Prof. in Commerce,
J.E.S. College, Jalna

PW : MAHEND/2018/37000
ISSN : 2229-3400 (Print)
ISSN : 2221-824X (Online)
Web : <https://jbed.in>

Special Issue, Vol- 15 Number 1a Jan 2024

BIOSCIENCE DISCOVERY

An International Peer Reviewed Journal

Interdisciplinary

**“Socio-Economic,
Political and Environmental Development
for Atmanirbhar Bharat”**

AATMA-NIRBHAR
BHARAT

• Editor •

Prof. Mahavir N. Sadavarte
Vice Principal,
J.E.S. College, Jalna

Prof. Sugdev M. Mante
Head, Dept. of Commerce,
J.E.S. College, Jalna

• Co-Editor •

Prof. Suryakant Chaugule
Prof. Dept. of Commerce,
J.E.S. College, Jalna

Dr. Anand V. Kulkarni
Asso. Prof. in Commerce,
J.E.S. College, Jalna

CERTIFICATE OF JOURNAL RATING AND INDEXING

The Assessment and Rating Board of Research Publication Rating and Indexing (RPRI) is

hereby presented this certificate to the

Bioscience Discovery

[ISSN (Online): 2231-024X]

The journal has been transparently assessed and rated as per the RPRI Journal Assessment and Rating Standards, As Per RPRI Journal Assessment Report.

The Journal Quality Score (Journal Impact Factor) for the Assessment Year 2024 is 5.17

Certificate No.: 20230096

www.rpri.in

Validity: Jan 2024 to Dec 2024

CONTENTS

Sr. No.	Title	Page Number
1	An Analytical Study of Digital Financial Literacy among Women in Jalna Talreja P. S., D. B. Mundada	1-8
2	A Study of Labor's Safety employed in Steel rolling mills in Jalna MIDC Kumwara P. K & Mahavir N Sadavarte	9-14
3	A Study of Factors Influencing to Customers for Adopting Digital Banking: A Survey of Working Women in Marathwada Region Dhanashri Mohan Wakharkar (Research Scholar), Dr. Anand V. Kulkarni	15-22
4	A study on awareness of crypto-currencies amongst student community Kaveri S. Lad & Radhika Dhakane	23-29
5	A study of key innovations and technologies shaping the fintech landscape Satyakumar Gopikishan Rathi	30-32
6	A Study on Consumer Perception of Digital Banking Services Gopal B. Deshmukh and S. M. Mante	33-36
7	Role and Importance of International Business in the Indian Economy Savita Bhimrao Sonawane/Kotkar	37-40
8	A study of electronic customer relationship management (e-crm) in banking sector of Maharashtra Rajesh B. Lahane and Kiran Anil Jangle	41-44
9	An Artificial Intelligence in Agriculture Sector Bilas S. Kale	45-48
10	National Education Policy 2020: Opportunities and Challenges for India's Higher Education Maniyar Sarita Ramgopal	49-52
11	An Investigation of Job Stress and Its Impact on Employees' Performance and Job Satisfaction Rekha Shahaji Apet & S. V. Gande	53-57
12	G -20 Summit & Its Impact Shahul J. Chhadidar & Ashok B. Sawade	58-60
13	A Study of Problems and prospects of Floriculture Industry Lahane Hrushikesh Rajendra and S.V. Gande	61-64
14	A Study of the Status, Causes, Problems of Virgin Mothers and Legal Rights from Human Perspective Vanita Vitthalrao Shirfule	65-68
15	Study On Shoppers Behavior Towards Grocery Shopping in Malls With Reference To Aurangabad District Shital Daulatsing Sulane and Dr. Ramdas S. Wanare	69-72
16	Study on awareness in banking customers regarding digitalization Mohini Dattatraya Shinde	73-76
17	Use of E-Commerce in Academic Libraries Bhagyashri Y. Keskar & Manisha. S. Sutar	77-80
18	A Study on Role of Agriculture in Rural Development Chopade Bhagwat Vitthal & F. N. Gauri	81-83
19	Beyond Words: A Multidimensional Analysis of Language in Advertising" Bhagyashree K. Bijani	84-86
20	Role of agricultural development in rural development Nagnath M. Gutte	87-90
21	Atmanirbhar Bharat: Role of Indian Handicraft Industry Anantha S Kharat & Aparna Saraf	91-95
22	Critical Analysis of Economic Effect on Travel Tourism, COVID-19 Pandemic in Marathwada Region"	96-98

Role and Importance of International Business in the Indian Economy

Savita Bhimrao Sonawane/Kotkar

Commerce Department, Pandit Nehru College, Chh. Sambhajinagar.

srvitakotkar29@gmail.com

Article Info

Received: 18-09-2023.

Revised: 18-12-2023.

Accepted: 04-01-2024

Keywords: International business, economies, entrepreneurs

Abstract

International business in today's world has occupied a vital place among the economies of the world, particularly among the fastest growing economies. The annual rate of growth of India in the International business is above 8%. India has rich resources that are way above those of other nations. That is why India seen as the right nation to explore business opportunities. The changes brought by international trade could be a strong force for producing jobs, enabling effective use of resources, providing bonuses to entrepreneurs and eventually boosting standards of living in all the countries. International trade leads to higher output, increased consumption and higher rewards for those sectors where a country has comparative advantage. International trade helps to attract foreign investment to exploit a country's comparative advantage. The findings of the paper are expected to help in boosting the economy.

INTRODUCTION

International business is of prime importance in today's era amongst economies of the world. It holds more significance for the fast-growing economies like the BRICS countries. The word, International business is glamorous and tempting to all those who are interested in expanding their market across the globe or are interested in giving national economy a new height and dimension. International Business refers to the trade of goods, services, technology, capital and knowledge across national borders. International business is becoming more and more interesting in today's world as it is bringing raw materials, human skills, technology, creativity, Innovations and other resources to the host nations. The lowering down of international barriers through good relationships with the governments across the boundary wall of the nations has added glamour and glory to the international business. International business in 21st century is growing very rapidly and touching the shores of every country. The domestic business and international business are targeting the business within and outside the country. But they are different in many ways. However the basic tasks,

principles and functions of both kinds of businesses are the same (Anderson, 1997). International business in simplest term is the business undertaken across the frontiers of a nation or in other words, international business may be defined as the business which normally takes place between two or more than two nations. Specifically, the internationalization of business can be seen from the following wider perspectives:

- Market Globalization Mechanism
- Supply Chain Globalization Mechanism
- Capital Globalization Mechanism
- Human Skills Globalization Mechanism

Market Globalization Mechanism:

Globalization of markets is best reflected in the "Internationalization" of business transaction. This means that one or more aspects of economic activity carries an international character. Globalization of market Mechanization explains the reach and access of a company to all key markets both tapped and untapped across the globe. In recent years many more new global corporate have entered Indian market particularly in the fields of computers,

mobile phones, automobiles industry, real estate etc and these companies have also been targeting the economies in other parts of the country.

Supply Chain Globalization Mechanism:
It refers to supply chain management, globalization refers to the process in which a business operates on an international scale. Globalization trade offers companies the opportunity to reach new customers in new markets, which dramatically upsets how manufacturers need to operate to be successful. There are a number of firms which have regional market presence but global supply chain for instance, Toyota produced 80% of its car in Japan and the rest of the cars were designed and produced in other Countries like America, Europe.

Capital Globalization Mechanism:
The other dimension, capital base generally means to refer the limit to which a company is exploiting and accessing the right amount of sources of capital on both a Worldwide and nationwide basis.

Human Skills Globalization Mechanism:
The globalization of human mind refers to the acquisition and knowledge of the social and cultural values prevailing in different markets. The best example in this regard is that of GE capital which is highly globalised in character. (Briscoe 2004)

Objectives

- To find out the role of International business in Indian economy.
- To find out the Importance of International business in Indian economy.

Research Methodology

The research topic under discussion is mainly based on secondary data and involves Explanatory research design. The data are collected mostly from the secondary sources viz, Books, magazines, research journals and websites.

Literature Review

Ghemawat & Relche, (2011) The risks that is political in character refers to the possibility of expropriation of property by an outside the nation's Government or changes in public policy while importing on tariffs and quotas.

Briscoe & Schuler, (2004) When a firm's international presence increases then a multi-domestic or localisation strategy develops. The company starts setting up a number of subsidiaries

in many parts of the countries under these strategies which starts operating as an independent unit and are relatively independently from the headquarters.

International business
International business refers to the trade of goods, services, technology, capital and/or knowledge across national borders and at a global/transnational scale. It involves cross-border transactions of goods and services between two or more countries. Transactions of economic resources include capital, skills, and people for the purpose of the international production of physical goods and services such as finance, banking, insurance, etc. as globalization. To conduct business overseas multinational companies need to bridge separate national markets into one global marketplace. There are two macro-scale factors that underline the trend of greater globalization. The first consists in eliminating barriers to make cross-border trade easier (e.g. free flow of goods and services) (Berg 2003)

Overview

The discourse surrounding international business has seen a transition in terminology over the years reflecting shifts in understanding and the expanding scope of cross-border commerce. Initially, phrases such as "foreign trade" and "foreign exchange" were prevalent, embodying a static view of cross-border interactions. However, the term "foreign" often evoked notions of remoteness or strangeness, failing to capture the dynamic essence of international engagements. As commerce evolved with the advent of firms engaging in substantial direct investments across borders, newer terms emerged to encapsulate the changing landscape. The mid-19th century marked the rise of companies owning and controlling production facilities in various countries, a departure from the earlier norm where firms held minor or passive ("portfolio") investments abroad.

Role of International Business in Indian Economy

Creation of employment
Nature of International business helps in creating employment in the countries involved which increases the income of the individuals by providing them with employment opportunities.

Proper utilization of resources
The importance of International business is to proper utilization of resources is done which helps in

meeting the needs of the customers in the domestic market along with meeting the needs of the target customers in a different country.

More improvement in technology

Nowadays more and more use of technology improves the way of

Dealing with international trade with other countries in a better way. Technology and Innovation is the things which are making things easier in international business.

Better economic policy

To make international business easier many make International business easier many countries are forming better economic and political policies for the ease of trade of goods and services between two countries.

Importance of International Business

The scope and Importance of International business are crucial for the growth of the economy in generating employment, earning foreign currency and many more ways. The importance of international business can be understood through the following points:

Economic growth

By promoting more trade, investment and entrepreneurial activity among the countries plays an important role in the growth of the economy. Through international business job opportunities are generated which increases the income of the individuals.

More innovation and technology

Another importance of international business is that In today's globalisation era, everything is conducted through technological support which is also required for companies to improve and speed up their activity.

Political cooperation

Economic interdependence between two countries leads a better negotiation, communication or resolving disputes between two countries which leads to cooperation in various policies like trade policy, environmental policies etc. (Gregory, A. 1988)

Cultural exchange

International business between two different countries promotes the exchange and also understanding of people with different cultures who interact, learn from one another and respect each other's culture.

Employment opportunity

More employment opportunities are created through international

different countries in the world. For that, the company needs to export the goods to the other country but also in many cases, the company may also establish a manufacturing unit in any other country which needs local employment, local distribution channel and many others. In the international market, the company has to follow the rules and regulations and other specific environmental policies of a specific country to succeed in the international market.

Results and Discussion

As the study is fully based on deductive methods so the results drawn are based on analytical study of the facts and figures collected from various resources. International business in 21st century has occupied a pivotal place in all forms of business. It is not only a subject of interest rather is also a major source of economy which is taking economy forward at a rapid pace. It has become an integral part of all management course curriculums. Even the institutions both national and international have started separate and exclusively course on international business. This also reflects the growing popularity of the subject. There are various factors that can be attributed for the success of international business. The movement and relocation of the human skill has become the culture of the modern business. Every company now is outsourcing human resource requirement globally in order to meet the growing demand of increased skill. For instance, Sony has employed just about 55% employees from Japan and the rest are hired from across the globe. Even students completing courses on international business are finding best and the most suitable employment across the country and even overseas. MNCs and Global companies are hiring large number to those students who are well versed with the international business. International business prepares students for accepting the challenges in global market. The exceptional growth in the field of telecommunication and transportation has added another feather to world of international business. The customers of today's age are having wide and easy access to information. One can buy products from across the globe within no time. The cost of communication and transportation has reduced considerably. With increment in demand, the international business transactions are also increasing and subsequently the business is growing.

Conclusion

International business helps in creating job opportunities, maintaining good relations between different countries as well as improving the living standards of people for improving the quality of life of people everywhere. Along with its growth factors, there are certain reasons why an international business might not be that beneficial like improving competition for the domestic company, the foreign company might exploit the resources of the country while May also increase child labour. After all international business has more benefits than that harms. But to reduce the harmful factors, proper and suitable policies are needed to be formulated so that the balance will be maintained.

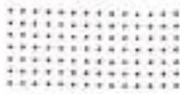
References

- Anderson** 1997. Economic Transition: Strategies and the Evolution of Management Accounting Practices: *The Case of India*. University of Michigan, 61.
- Begley** 2003. The Need for a Corporate Global Mind-Set. *Sloan Management Review*, Vol. 44 (2), pg.-25-32.
- Briscoe** 2004. International Human Resource Management: *Policy and Practice for the Global Enterprise*. Routledge (2).
- Gregory, A.** 1988. Integrative and Protective Techniques in Reducing Political Risk: A Comparison of American and Canadian Firms in Indonesia. Rogers, G (ed). *Global Risk Assessments: Issues, Concepts, and Application*. Riverside: Global Risk Assessments, Inc., pg.-99-116.

Cite this article:

Savita Bhimrao Sonawane/Kotkar. 2024. Role and Importance of International Business in the Indian Economy. *Bioscience Discovery*, 15(1a):37-40.

E-ISSN 2582-5429
SJIF Impact - 5.675

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
March 2024 Special Issue II Volume IV (A)

Sustainable Development : A Roadmap for Vikasit Bharat @ 2047

Chief Editor
Dr. Sanjay J. Patil
KNB Arts College, Navalnagar

Executive Editor
Dr. Sanjay Shingane
Ag.Principal
Arts, Science, Commerce College, Dharangaon

Associate Editor
Prof. Pramod Patil

Associate Editor
Prof. Sandip Palkhe

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Page
26	Integrating Indian English Literature into the New Education Policy 2020: A Pathway to Holistic Education and Global Competence	Dr. Rahul G. Saner Dr. Vishwanath M. Patil	97
27	Contribution of Indian English Literature in Fulfilling India's Viksit Bharat Goals	Dr. Devidas Adhar Pardhi	99
28	Harnessing Technological Innovations for Agricultural Transformation in Viksit Bharat	Ashok Ramkrishna Tawar Dr. Mohakar H. S.	102
29	Women Empowerment in India : Social and Economic Upliftment	Dr. Savita B. Sonawane / Kotkar	106
30	मानव सस्कृति पर पर्यावरण का प्रभाव	नमो नारायण मीना	109
31	विकसित भारत में कृषि का योगदान	डॉ. हुकूमचंद शंकर जाधव	114
32	भारताचे G20 अध्यक्षपद: त्याचा आंतरराष्ट्रीय संदर्भाव परिणाम	डॉ. दादासाहेब मोरे	117
33	विकसित भारतातील गरिबी निर्मूलन व शाश्वत विकास	डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	119
34	शाश्वत विकासाचे विविध पैलू	श्रीमती. मोनिया शांताराम साकुंबे प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	124
35	शाश्वत विकास: विकसित भारत @ 2047 साठी एक रोडमॅप: बालग्रंथालयाची भूमिका	प्रा. पंकज रमेश देशमुख	126
36	एरडोल परगण्यातील शाश्वत विकास- विपणन व हातमाग व्यवसाय	प्र.प्राचार्य डॉ. संजय चावुराव जिगाणे	131
37	नवीन शैक्षणिक धोरणातील तरतुदी व आदिवासी समाजातील विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक समस्या	श्री. प्रविण गिरधर शिंदे प्रा.डॉ. मंदा तापीराम मोरे	134
38	शाश्वत विकास: विकसित भारत २०४७ या पुढील उद्दिष्टे, आव्हाने आणि फायदे	प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर बापू बाप	137
39	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२० : भारतीय भाषा, साहित्य आणि संस्कृती	मनीषा बळवंत पाटील	140
40	शाश्वत विकासात भारताचे योगदान आणि विकासाचे महत्त्व	श्री विनायक गोकुळ बाघ प्राचार्य डॉ. कल्याण विठ्ठल मोरे	144
41	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील प्रमुख तरतुदी - एक अभ्यास	श्री. माधव गोरख करंजे डॉ. गौरी विजय पाटील	149
42	भारताची विकसित अर्थव्यवस्थेकडे गतिशील वाटचाल	डॉ. विजयानंद अभिमान वारडे	154
43	धरणगाव रथोन्सवातील धार्मिकता आणि पर्यावरण प्रदूषण व्यवस्थापन एक क्षेत्र अभ्यास	प्रा. राजू माधवराव केंद्रे डॉ. डी. एच. चौधरी	158
44	अमृत काळातील सरकारची भूमिका	योगेश उदयभान पाटील	161
45	महिला सक्षमीकरण आणि चकवा कारदवरीतील स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	प्रा.डॉ. संजय शांताराम पाटील	165
46	अमळनेरातील धार्मिक मंदिरे : श्रीराम मंदिर व मंगळग्रह मंदिर	प्रा.डॉ. मनिष रघुनाथ करंजे	168
47	प्राचीन भारताच्या इतिहासातील सूर्यदेवता मूर्तिकला	डॉ. विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण	171
48	भारतीय अंतराळ प्रणाली आज्ञाने आणि विकास संधी	डॉ. इंदिरा रजेशिंग गिरसे	178
49	भारतातील अवकाश संशोधन क्षेत्रातील संधी	प्रा.बी. आय. परदेशी	181
50	शाश्वत विकास: विकसित भारत @ २०४७ या पुढील आव्हाने	प्रा. रोहित द. वाडीले	184
51	शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी भारतीय नागरी समाजाची भूमिका	डॉ. विजय भोजू खैरनार	188

Women Empowerment in India : Social and Economic Upliftment

Dr. Savita Bhimrao Sonawane / Kotkar
Commerce Department,
Pandit Nehru College, Chh. Sambhajinagar.

Abstract

Being a traditional patriarchal society, women have been given a secondary status which is reflected in the economic, social and political spheres. However, women equality and empowerment has always remained a priority area and has been taken utmost care by stake holders. The paper critically investigates the Indian status among other countries and tries to find out preparedness to achieve Sustainable development Goal -5 of the United Nations. The paper develops argument on the basis of secondary sources as review of existing literature published in journal, books, reports of various, NGOs, Government and international organisations and websites. The paper critically examines women empowerment in India, various models and dimensions. The paper discusses constitutional safe guards as well as plans and programmes by the government and their implementation, indicators of women empowerment. However, the country ranks low while comparing with other countries. The role of women is now widely recognized in the sphere of human development and accepted in most parts of the universe. The need to analyze the women empowerment arises because the recent considerable importance that the government of India has placed on this concept. The study is based on the secondary sources. The general objective of this work is to evaluate women empowerment due to social and economic upliftment which ultimately leads to the overall development of the country. The study reveals that women of India enjoy a little less status in today's scenario.

Keywords: Women Empowerment; Gender Equality; Government; Social; Rights

Introduction

The empowerment of women has become of the most important concerns of 21st century. Because the Word Empowerment of women is still an illusion. In the real scenario, there is picture which is still contradictory. Women play an important role in the family and society, but they were discriminated in all essential areas of life, whether in terms of education, income, partner choice, inheritance laws, property rights, decision-making process, community organization or access to leadership positions in education, business or politics. The need of empowerment of women thus arises from this harsh social scenario. And hence women empowerment has become a major task now-a-days. Empowerment is a process of awareness and capacity building leading to greater participation, to greater decision-making power and control and transformative action. Women Empowerment refers to the creation of an environment for women where they can make decisions of their own for their personal benefits as well as for the society. Women Empowerment refers to increasing and improving the social, economic, political and legal strength of the women, to ensure equal right to women to make them confident enough to claim and enjoy their rights, to control and benefit from resources, assets, income and their own time, as well as the ability to manage risk and improve their economic status and well being. The progress of any nation is inevitably linked with social and economic upliftment of women in that country.

Objectives :

1. To analyze the importance of women empowerment.
2. To evaluate the present status of women in the society.
3. To analyze the strategies adopted and efforts made by both GOs and NGOs in empowering women.

Research Methodology--The required data for this research will be collected from primary data and secondary data .The need to analyse the women empowerment arises because the recent

considerable importance that the Government of India has placed on this concept. The study analysed the role of both Government and Non-Government organisations by evaluating their performance strategies in empowering women in India.

Meaning and Importance of Women Empowerment

Women Empowerment refers to complete emancipation of women from socio-economic shackles of dependency and deprivation. Empowerment of women would mean encouraging women to be self-reliant, economically independent, have positive self-esteem, generate confidence to face any difficult situation and incite active participation in various socio-political development endeavours. Empowerment of women is a socio-political ideal envisioned in relation to the wider framework of women's rights.

The word "Women Empowerment" means that the women have the power or capacity to regulate their day-to-day lives in the social, political and economic terms. Empowerment is an active and multi-dimensional process, which enables women to realize their identity and power in all aspects of life. The growing concept is to accept women as individuals capable of making rational and educated decisions about them as well as the society, increasing and improving the economic, political and legal strength of the women, to ensure equal right as men, achieve internationally agreed goal for development and sustainability and improve the quality of life for their families and communities.

Economic Empowerment

The Ministry of Women and Child Development has been administering "Support to Training and Employment Programme for Women (STEP) Scheme" since 1986-87 as a "Central Sector Scheme". The scheme aims to provide employability skills and competency to women in the age group of 16 years and above to enable women to become self-employed entrepreneurs. The grant under the Scheme is given to an institution/organisation including NGOs directly. The assistance will be available in any sector including but not limited to the Agriculture, Horticulture, Food Processing, Handlooms, Tailoring, Stitching, Embroidery, Zari etc. Handicrafts, Computer & IT enable services along with soft skills and skills for the work place such as spoken English, Gems & Jewellery, Travel & Tourism, Hospitality (STEP, 2009).

Social Empowerment

Beti Bachao Beti Padhao (BBBP) Scheme was launched in January 2015 in Punjab, Haryana by our Hon'ble Prime Minister to address the issue of decline in Child Sex ratio and related issues of empowerment of girls and women over a life cycle continuum. The scheme was initially launched in 100 districts in 2014-15, was expanded to 61 additional districts in 2015-16 and then it was expanded to all 640 districts of the country through a nation-wide mass media campaign, focused intervention and multi-sectoral action in select districts. Goal of the scheme is to celebrate the girl child and enable her education. (Beti Bachao Beti Padhao Scheme Guidelines, 2019). The ministry of women and child development, as the nodal agency for all matters pertaining to welfare, development and empowerment of women, has evolved schemes and programmes for their benefit. These schemes are spread across a broader spectrum such as women's need for shelter, security, safety, legal aid, justice, information, maternal health, food, nutrition as well as their need for economic sustenance through skill development, education and access to credit and marketing.

National Policy For Empowerment Of Women 2001

The Government of India has declared 2001 as women's empowerment year. The national policy for empowerment of women (NPEW) was formulated with an aim about women's advancement, development and empowerment. The NPEW laid down detailed Prescriptions to provide equal access to women to health care, quality employment, at all levels, career and vocational guidance, employment, equal remuneration, occupational health and safety, social security and public life, equal opportunities for women's participation in decision making and mainstreaming gender concerns in the development process. NPEW envisaged introduction of a gender perspective in the budgeting process as an operational strategy.

National Mission For Employment Of Women

The Ministry of women and child development GOI has launched a programme called, National Mission for empowerment of women (NMEW) on 8th March 2010 with an objective to empower women socially, economically and educationally by securing convergence of scheme / programmes of different ministries / departments of GOI as well as the state Governments.

Role Of Self- Help Groups

SHG is a voluntary association of persons with common interest, formed and managed democratically without any political affiliation. SHG have emerged as one of the major strategies for women's empowerment and various schemes of the GOI have shown that strong women's group could contribute substantially to the development and convergence of services and activities. Different groups in various states all over the country have to crossed on skill development and awareness generation, promoting economic development through income generating activities including credit management activities among poor women.

Conclusion

Women empowerment is currently a burning issue on the minds of Nation's policy makers as it commands a lot of media attention and international focus. According to the country Report of the Government of India "Empowerment means moving from a weak position to exercise a power." In fact, the status, employment and work performed by women in society are the indicators of Nation's overall progress. Women are regarded as the "better half" of the society but in reality, our society's still male dominated and women are not treated as equal partners both inside and outside the four walls of the house. It is fact that women are built different than men by nature yet this difference can not be translated to mean inferiority In the few last decades, India has witnessed some change in the status and role of women in our society. There has been shift in policy approaches – what was focused on „welfare in the seventies, „development" in the eighties and „growth" in the nineties, has now been tagged with the contemporary term of „empowerment". Empowering women socially, economically, educationally, politically, and legally is going to be Herculean task. It will not be easy changing the deep-rooted perception that women are inferior, dependent and dispensable. But it does not mean that change is implausible.

References

1. Hemalata Prasad, 1995, Development of women and children in rural areas; Successful case studies. *Journal of Rural development*- 14(1): 85-87
2. Kapil Deep Singh and Jayanti K Sinha (2006). The Indian Economic association 89th annual conference volume Part- 2 Pg 1070-1071
3. Women sub-plan 1997-98 op.cit, p- 41
4. Ibid, p- 42 7. Maurya, M. K., & Agarwal, M. (2013a). „Motivation to lead" among male and female police constables. *Journal of Psychosocial Research*. 8(1), 13-21.

ISSN-2320-4494

RNI No. MAHAUL03008/13/2012-TC

Imapct Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Reaserch Journal

SPECIAL ISSUE

VOL. I

FEB. 2025

कमचि छोके ज्ञान । से निदोष होअये ॥

Chief Editor

PROF. DR. SADASHIV H. SARKATE

Arts, Science & commerce College
Shivajinagar Gadhi 431 143

Editor

VIJAY PANDE

HoD of history and associate Professor
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalay,
Phulambri Dist. Chhatrapati Sambhajinagar, MS.

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

अनुक्रमणिका
INDEX

Sr.	Paper Title And Author Name	Page No
1.	The Impact of Trade Liberalization on Economic Growth Dr. Aute P. N.	1
2.	The Evolution and Impact of Labour Movements Ganesh Punamchand Birute, Dr. Suwarna B. Patil	5
3.	Significance of Golden Ratio and the Fibonacci Sequence in Mathematic Dr. T. B. Dale	11
4.	Work-Life Balance in The Digital Age: Challenges and Solutions for Maintaining Equilibrium in A Hyperconnected World Dr. Vilas G. Dapke	16
5.	Contemporary Issues and Challenges & Opportunities in Tourism Industry in India Mr. Dilipkumar S/O Ambadas, Dr. Santosh Benur	24
6.	Integrating Bloom's Taxonomy with Indian Gurukul Pedagogy: A Comparative Analysis of Ancient and Modern Teaching Methods Kirtikumar L. Ekhande, Ms. Anita P. Jadhav	30
7.	Transformation of Education in The Bhil Community: A Historical and Cultural Analysis Nita Mohan Gaikwad, Dr. Nazia Husain	36
8.	Administration From Ancient Period to Modern India: The Evolution and Role of Local Self-Government Prof. Digambar V. Gangawane	41
9.	Brief Study of Navsaji Naik's Battle of Novha-1819 Deepak Sonajirao Kale, Dr. N.B. Suryawanshi,	46
10.	Features of Cultural Imperialism in The Short Story Karma by Khushwant Singh Dr. Vaishnavi Dayanand Kaledhonkar Inamdar	49
11.	The Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar with Special Reference to Currency Dr. Ashok Kadubhau Kanade	52
12.	Foreign Travelogues as Source of Socio-Economic History of Deccan Dr. Kazi Yasmin Papamiya	56
13.	Religion and Spirituality: Hindusim, Buddhism, Jainism, Sikhism, Sufism, Nath Sect, Varkari Movement Bhakti Movement, Mahanubhav Sect Fouziya Aftab Ahmed Khan	62

Administration from Ancient Period to Modern India: The Evolution and Role of Local Self-Government

Prof. Digambar V Gangawane

Associate Professor, HOD, Public Administration

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidhyalay, Chhatrapati Sambhajanagar

Abstract

This paper explores the evolution of administrative systems in India from ancient times to the modern era with a special emphasis on local self-government. Tracing the trajectory from early centralized empires with embedded local institutions to the decentralized democratic framework enshrined in the Indian Constitution, the study examines how local self-governance has served as a crucial mechanism for political participation, accountability, and socio-economic development. The research employs a historical-analytical approach, drawing on classical texts, colonial records, and contemporary constitutional provisions to highlight the continuities and transformations in administrative practices over millennia.

Keywords: Administration, Ancient India, Modern India, Local Self-Government, Panchayati Raj, Decentralization, Democratic Governance

I. Introduction

India's administrative history is marked by a dynamic interplay between central authority and local autonomy. From the well-organized bureaucratic apparatus of the Mauryan Empire to the Panchayati Raj institutions of contemporary India, the evolution of administrative practices reflects the country's complex socio-political fabric. This research paper examines the continuum of administrative evolution in India with a dual focus: the overarching administrative structures and the specific development of local self-government. It aims to provide insights into how historical precedents in local governance have influenced modern administrative frameworks and contributed to the democratic ethos of the nation. Moreover, the study delves into the philosophical and cultural underpinnings that have shaped governance models over centuries. It highlights how indigenous administrative traditions have not only survived but also transformed under various regimes, from ancient monarchies to colonial powers. The evolution of these structures demonstrates the adaptability and resilience of local communities in managing their affairs. By tracing this historical journey, the paper underscores the significance of decentralization as a tool for fostering participatory democracy. It further explores the impact of socio-economic changes on the administrative practices that govern everyday life in rural and urban India. The analysis draws parallels between the traditional roles of local assemblies and the modern Panchayati Raj institutions, showcasing a legacy of community-led decision-making. These extended reflections reveal how historical experiences continue to inspire contemporary governance reforms. In doing so, the paper provides a comprehensive understanding of the factors that have shaped India's administrative landscape. This introduction sets the stage for a detailed exploration of the evolution from centralized control to empowered local governance. The ensuing sections will offer an in-depth look at the historical, colonial, and modern administrative frameworks that have defined India's political and social order.

II. Methodology

The study employs a historical-analytical methodology, combining:

Literature Review: An examination of classical texts (e.g., Kautilya's *Arthashastra*), medieval chronicles, colonial administrative records, and modern constitutional documents.

Comparative Analysis: A comparative approach is used to trace the evolution of administrative structures and local self-government mechanisms across different periods.

Theoretical Frameworks: The research draws on theories of decentralization and democratic governance to interpret historical trends and contemporary practices.

Primary sources such as ancient treatises, inscriptions, and colonial documents are complemented by secondary analyses from contemporary scholars, providing a multidimensional view of administrative evolution in India.

III. Historical Overview of Administration in India

1. Administration in Ancient India

a. Centralized Governance and Local Institutions

Ancient India witnessed the emergence of highly centralized states alongside thriving local administrative bodies. The Mauryan Empire (c. 322–185 BCE), one of the earliest and most sophisticated political systems in the subcontinent, showcased an intricate administrative structure. Key features included:

Central Bureaucracy: Under Emperor Chandragupta Maurya and his advisor Kautilya (Chanakya), the state exercised significant central control, as elaborated in the *Arthashastra*. This treatise detailed the organization of the empire, including state finances, espionage, and the management of justice.

Local Administration: Despite centralization, local assemblies such as the *Sabha* (council of elders) and the *Samiti* (popular assembly) played a role in local governance. Villages and regions enjoyed a measure of autonomy in administrative and judicial matters, highlighting an early model of local self-governance.

b. The Gupta Period and Beyond

The subsequent Gupta Empire (c. 320–550 CE) is noted for its relative decentralization. Although the empire maintained a centralized administrative core, local governance structures continued to function effectively:

Village Assemblies and Councils: Evidence suggests that local councils, comprising respected community members, were responsible for administering local disputes, managing communal resources, and overseeing public works.

Integration of Diverse Communities: The administrative model of the Gupta period integrated various communities and local traditions, setting the stage for the evolution of participatory governance in rural areas.

2. Administration in Medieval India

a. The Impact of Dynastic and Regional Rule

The medieval period in India saw the emergence of diverse administrative systems under various regional dynasties and Islamic rulers:

Decentralized Governance: Many medieval kingdoms, such as those of the Cholas in the South, operated on a decentralized model. The Chola administration is renowned for its efficient local governance, where village assemblies (*ur*) were integral to decision-making processes, tax collection, and maintenance of law and order.

Administrative Reforms by Islamic Rulers: With the advent of Islamic rule in parts of India, new administrative practices were introduced. While central authority was emphasized, there was also a reliance on local officials (such as *qadis* and *zamindars*) to manage day-to-day affairs, blending indigenous practices with new administrative norms.

b. Local Self-Government Practices

Despite the hierarchical nature of medieval administrations, local self-governance continued to play an essential role:

Community-Based Decision Making: Local communities often managed irrigation, land disputes, and public festivals through traditional assemblies, underscoring the deep-rooted nature of self-governance in Indian society.

Integration with Religious and Social Institutions: Religious institutions, such as temples and mosques, frequently assumed administrative roles in their localities, contributing to social welfare and conflict resolution.

3. Administration in Colonial India

a. Transformation Under British Rule

The British colonial period introduced significant changes in the administrative landscape of India:

Centralized Colonial Administration: The British established a highly centralized administrative system characterized by districts, divisions, and provinces. The emphasis was on efficient revenue collection, law enforcement, and the maintenance of colonial order.

Introduction of Modern Bureaucracy: Institutions such as the Indian Civil Service (ICS) became the backbone of colonial administration, replacing many indigenous administrative practices with standardized procedures and record-keeping.

b. Evolution of Local Self-Government in the Colonial Era

Notwithstanding the centralized nature of colonial rule, the British administration gradually introduced elements of local self-government:

Municipal Reforms: The early 19th century saw the introduction of municipal committees and local boards, particularly in urban centers. These bodies were tasked with managing sanitation, public health, and civic amenities.

Decentralization Efforts: By the early 20th century, as nationalist movements gained momentum, there was a growing demand for local autonomy. Reforms such as the Montagu-Chelmsford Reforms and the Government of India Act, 1935, laid the groundwork for a more decentralized administrative structure, albeit within the constraints of colonial governance.

IV. Modern Administration and Local Self-Government in India

1. Post-Independence Reforms

a. Constitutional Provisions

After India gained independence in 1947, the newly adopted Constitution of India enshrined the principles of democracy and decentralization:

Article 40 of the Constitution: This article directs the state to organize village panchayats as units of self-government, reflecting the long-standing tradition of local participation.

Panchayati Raj System: The 73rd Constitutional Amendment Act (1992) was a watershed moment, empowering rural local bodies (gram panchayats) by granting them constitutional status, responsibilities, and financial autonomy. Similarly, the 74th Amendment extended these principles to urban local bodies.

b. Administrative Decentralization

Modern administrative reforms in India have sought to decentralize power and bring governance closer to the people:

Devolution of Powers: State governments have implemented various measures to transfer administrative and financial responsibilities to local governments. This process has been critical in addressing regional disparities and enhancing local accountability.

Participatory Governance: Modern local self-government institutions are not only responsible for service delivery but also

- for encouraging public participation in decision-making processes, thereby strengthening the democratic fabric of the nation.

2. Contemporary Challenges and Innovations

a. Enhancing Efficiency and Accountability

While the Panchayati Raj system and urban local bodies have significantly improved local governance, challenges remain:

Capacity Building: Many local governments still struggle with limited administrative capacities, inadequate financial resources, and infrastructural constraints.

Corruption and Bureaucratic Inefficiencies: Ensuring transparency and accountability continues to be a challenge, necessitating ongoing reforms and community oversight mechanisms.

b. Technological Interventions and Future Prospects

Recent years have seen the adoption of technology in governance:

E-Governance Initiatives: Digital platforms and information technology have been introduced to streamline administrative processes, improve transparency, and facilitate citizen engagement.

Participatory Budgeting and Decision-Making: Innovations such as participatory budgeting empower local communities to directly influence fiscal decisions, fostering a more inclusive governance process.

V. Discussion

The historical trajectory of administration in India underscores a continuous interplay between centralization and local self-governance. Several key observations emerge:

1. Historical Continuity:

The existence of local assemblies in ancient and medieval India laid the ideological and practical foundations for modern local self-government. The early forms of local governance, though operating within hierarchical state structures, emphasized community participation and collective decision-making.

2. Impact of Colonial Rule:

Although British colonialism centralized administrative power, it inadvertently catalyzed demands for decentralization. The introduction of municipal bodies and later legislative reforms not only modernized governance but also revived indigenous concepts of local self-governance.

3. Modern Decentralization as Democratic Imperative:

Post-independence, India's commitment to democratic decentralization is evident in its constitutional provisions. The Panchayati Raj system and municipal administrations represent the culmination of centuries of evolving governance models, now reimagined to address the complexities of a diverse and populous nation.

4. Challenges and Future Directions:

Despite significant progress, the effectiveness of local self-government in India is contingent upon addressing challenges related to capacity, transparency, and resource allocation. Continued investment in institutional reforms, technology, and community empowerment is essential for realizing the full potential of decentralized governance.

VI. Conclusion

The evolution of administration in India from ancient times to the modern era reflects a rich legacy of both centralized authority and localized self-governance. Ancient institutions such as the *Sabha*, *Samiti*, and village councils laid the groundwork for community participation, while successive empires and colonial interventions modified and, at times, constrained these practices. In contemporary India, the constitutional commitment to local self-government through the Panchayati Raj and urban local bodies signifies both a return to traditional values and an adaptation to modern democratic imperatives.

As India continues to navigate the challenges of governance in the 21st century, the lessons drawn from its historical evolution serve as a guide for enhancing accountability, inclusiveness, and efficiency at the grassroots level. The enduring legacy of local self-government underscores its importance as not only an administrative tool but also as a cornerstone of democratic engagement and social development.

References:

1. Chakravarti, U. (1988). *The Indian Polity: A Historical Perspective*. New Delhi: Oxford University Press.
2. Dikshitar, V. R. (1961). *A Political History of the Chola Dynasty*. Madras: University of Madras Press.
3. Kautilya. (c. 3rd century BCE). *Arthashastra* (L. N. Rangarajan, Trans.). New Delhi: Penguin Books.
4. Majumdar, R. C. (1977). *The History and Culture of the Indian People*. Calcutta: Bharatiya Vidya Bhavan.
5. Pant, H. V. (2000). *Local Self-Government in India*. New Delhi: Concept Publishing Company.
6. *The Constitution of India*. (1950). New Delhi: Government of India.
7. Government of India. (1992). *The 73rd and 74th Constitutional Amendments: A Report on the Implementation*. New Delhi: Ministry of Panchayati Raj.

3

ISSN : 2348-1390

Impact Factor: 6.033 (SIJIF)

Vol. 12, Issue 2, February 2025

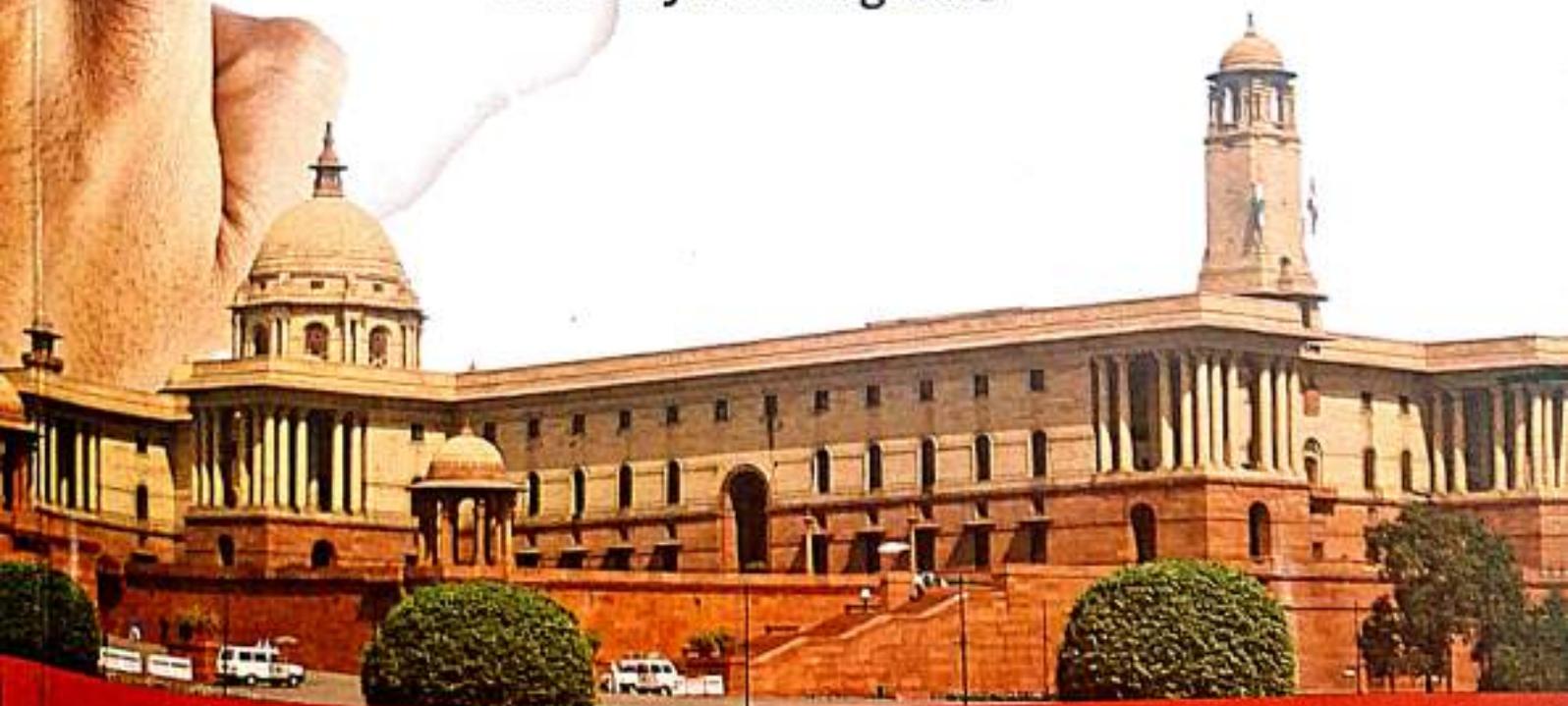
NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTIDISCIPLINARY STUDIES

----- A Peer Reviewed and Indexed Monthly e -Journal -----

New Approaches and Perspectives in
**POLITICAL SCIENCE &
PUBLIC ADMINISTRATION**

Editor-in-Chief
Dr. Kalyan Gangarde

Issue Editors

Dr. Haribhau P. Kadam | Dr. Ashok L. Gore

Table of Contents

S. No.	Title	Author(s)	Page No.
1	Digital India and E-Governance: Transforming Public Service Delivery	Dr. Jayashri T. Birdavade-Bhandwalkar	06
2	E-Governance: New Technology in Public Administration	Gangawane D. V.	10
3	Human Rights and Social Justice	Dr. Keshav Dattarao Tidke	14
4	Democratic Challenges and Electoral Reforms in India	Dr. Suresh Raosaheb Khiste	20
5	Formulation, Implementation & Challenges of Public Policy in India	Dr. Subhash K. Pole	22
6	Public Policy Formulation and Implementation Challenges	Dr. J. B. Kangane	31
7	Cybersecurity Challenges in E-governance Systems: Protecting Citizens' Data and Privacy	Dr. Ramesh Waghmare & Mr. Ravi Khetre	34
8	The Role of Public Administration in Achieving the SDGs	Dr. Kalpana H. Gharge	38
9	Environmental Politics and Policy: A Critical Analysis of Governance and Sustainable Development	Dr. Taty B. Puri	43
10	Sustainable Development: Need of the Era	Dr. Madhukar F. Rautrahe	45
11	माहिती तंत्रज्ञान व लोकप्रशासन	इंगळे के. एम.	49
12	लोकशाही मूल्ये संवर्धनातील लोकप्रशासनाची भूमिका: एक आकलन	कल्पना राजेश कनके	52
13	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि विकेंद्रीकरण	डॉ. पिनाटे के. पी.	57
14	शाश्वत विकास : घनकचरा व्यवस्थापन	डॉ. एच. एम. वांकर	59
15	21 व्या शतकातील लोकशाही आणि डिजिटल प्रशासनातील संधी व आव्हाने	प्रा. डॉ. प्रमोद चव्हाण	63
16	मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय	डॉ. नरवाडे भाऊराव माधवराव	66
17	मराठवाड्यातील स्थानिक राजकारणाचा ग्रामीण लोकजीवन व विकासावर होणारा परिणाम: एक अभ्यास	डॉ. कैलास सर्वेराव भोटे, डॉ. जगदीश एस. देशमुख	68
18	तंत्रज्ञानाचा राजकीय प्रणालीवर पडलेला प्रभाव	प्रा. डॉ. जोगदंड मकरंद बळीराम	72
19	भारतीय निवडणूक आयोगाचे स्वरूप आणि सुधारणा	प्रा. डॉ. गोलेकर के. एम.	76
20	भारताच्या परराष्ट्र धोरणात डॉ. मनमोहन सिंग यांची भूमिका	डॉ. अनंत मदन आवटी प्रा. सचिन जयस्वाल	81
21	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने आणि निवडणूक प्रक्रियातील बदल	संदीप चंडू तुपसमित्री, डॉ. प्रा. कदम हरिभाऊ पांडुरंग	84
22	भारतीय संविधान निर्मितीच्या ऐतिहासिक आढाव्याचा अभ्यास	प्रा. डॉ. माधव शंकर चाघमारे	88
23	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक २०२४ राजकीय विश्लेषण	प्रा. डॉ. बापुराव आंधळे	92
24	राजकीय चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन	दशरथ ईश्वर लाडे	94

2.

E-Governance: New Technology in Public Administration

Gangawane D. V.

Head, Department of Public Administration,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Chh.Sambhajinagar.

Abstract: E-governance has emerged as a transformative force in public administration, enhancing transparency, efficiency, and citizen engagement. This paper explores the integration of new technologies in e-governance, emphasizing their impact on policy implementation, service delivery, and administrative efficiency. Through case studies and analysis, the paper highlights the potential of e-governance to address traditional challenges in governance and proposes strategies for its effective adoption.

Keywords: e-governance, public administration, transparency, efficiency, citizen engagement, ICT, digital transformation, blockchain, AI, big data analytics, policy implementation.

Introduction -Public administration, traditionally characterized by hierarchical structures and bureaucratic procedures, has undergone a significant transformation with the advent of e-governance. E-governance leverages information and communication technology (ICT) to streamline administrative processes, improve service delivery, and foster greater accountability. This shift aligns with the global push towards digital transformation, where governments are adopting new technologies to enhance citizen-centric governance. The adoption of e-governance is particularly significant in addressing challenges such as corruption, inefficiency, and lack of transparency. It empowers governments to create a more inclusive and participatory system by incorporating citizen feedback into decision-making processes. Moreover, e-governance simplifies administrative workflows, enabling faster policy implementation and reducing bureaucratic red tape. One notable benefit is the democratization of information, where citizens can access government services and data anytime and anywhere. Additionally, the integration of digital platforms enhances inter-departmental collaboration, leading to cohesive governance strategies. By deploying cutting-edge technologies like blockchain and AI, governments can secure data integrity and predict societal trends with greater accuracy.

This paper examines the role of emerging technologies such as artificial intelligence (AI), blockchain, cloud computing, and big data analytics in revolutionizing public administration. It also explores the transformative potential of these technologies in fostering transparent, accountable, and efficient governance structures.

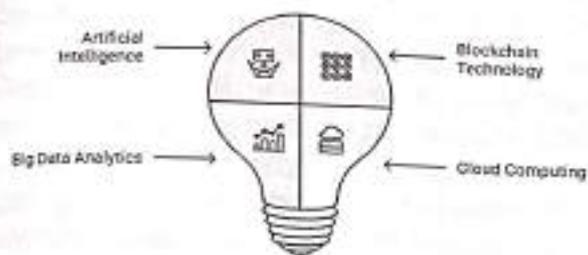
Key Technologies in E-Governance

Artificial Intelligence (AI) AI is being utilized to enhance decision-making processes, automate routine administrative tasks, and provide predictive analytics for policy formulation. AI-powered chatbots are also improving citizen engagement by providing instant responses to queries. Additionally, AI helps analyze complex data sets, offering actionable insights that inform policy decisions. Its role in fraud detection and anomaly tracking further strengthens administrative integrity.

Blockchain Technology Blockchain ensures secure and transparent record-keeping, making it invaluable for public administration. It has been particularly impactful in land registration, supply chain management, and financial transactions. Furthermore, blockchain's decentralized nature minimizes risks associated with data breaches, ensuring trust in sensitive operations. Governments are also exploring its applications in secure voting systems and digital identity management.

3. **Big Data Analytics** Big data analytics enables governments to analyze vast amounts of information to identify trends, predict outcomes, and design data-driven policies. It has applications in areas such as public health, urban planning, and disaster management. By leveraging predictive models, big data also helps allocate resources efficiently during emergencies. Advanced analytics tools facilitate a granular understanding of citizen needs, enabling personalized service delivery.

Figure 1: Enhancing E-Governance with Key Technologies

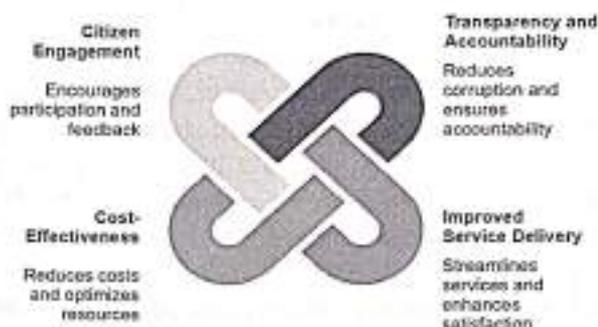
4. **Cloud Computing** Cloud-based solutions provide scalable and cost-effective platforms for hosting e-governance applications. They facilitate real-time collaboration among government departments and improve data accessibility. Additionally, cloud systems enable seamless integration of multiple governance applications, fostering interoperability. This enhances the ability of governments to respond swiftly to dynamic administrative demands.

Benefits of E-Governance in Public Administration

- Enhanced Transparency and Accountability** By digitizing processes, e-governance reduces opportunities for corruption and ensures that citizens can access information about government activities. It also allows for real-time monitoring of government projects, ensuring funds are utilized effectively. Moreover, public officials can be held accountable as digital records provide concrete evidence of administrative actions. This transparency builds trust among citizens and promotes ethical governance practices.
- Improved Service Delivery** E-governance enables faster and more efficient service delivery through digital platforms, reducing delays and improving citizen satisfaction.

Services such as online tax filing, land record access, and grievance redressal have streamlined traditionally cumbersome processes. Additionally, automation reduces human intervention, thereby minimizing errors. Governments can also use digital platforms to reach marginalized communities, ensuring inclusivity. Real-time tracking of service requests further enhances responsiveness and reliability.

Figure 2: E-Governance Benefits Overview

Cost-Effectiveness Automation of administrative tasks reduces operational costs and allows governments to allocate resources more efficiently. Digitizing processes eliminates the need for paper-based workflows, saving on materials and storage. Cost savings can be redirected towards developmental projects and infrastructure enhancement. Furthermore, centralized data systems reduce redundancy, optimizing resource use across departments. Governments can also achieve better scalability without significant additional costs.

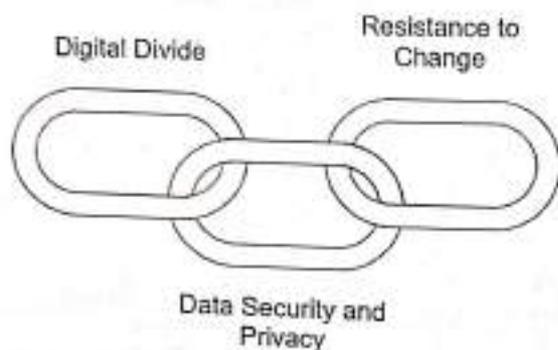
Citizen Engagement Digital platforms provide avenues for citizens to participate in governance, submit grievances, and provide feedback, fostering a participatory approach to administration. Interactive portals and social media channels have made governance more accessible. By enabling two-way communication, these platforms ensure citizens feel heard and valued. Additionally, e-governance tools support public consultations on policies, encouraging a collaborative governance model that aligns with citizens' needs.

Challenges in Implementing E-Governance

Digital Divide Access to technology remains unequal, with rural and underprivileged

communities often lacking the necessary infrastructure and skills. Bridging this gap requires targeted interventions such as digital literacy programs and subsidized access to technology. Without these measures, the benefits of e-governance risk being confined to urban areas, exacerbating existing inequalities.

Figure 3: Overcoming Barriers to Effective E-Governance Implementation

emphasizes the importance of open data platforms to promote transparency and citizen participation. By fostering partnerships with private players, Digital India ensures that innovative solutions are developed and implemented efficiently.

Strategies for Effective Implementation

1. **Capacity Building** Governments should invest in training programs to equip public officials and citizens with the skills needed to utilize e-governance technologies effectively. Specialized workshops and online modules can target different skill levels, ensuring widespread capability development. Furthermore, incorporating digital literacy into educational curricula can prepare future generations for active participation in e-governance systems. Public awareness campaigns highlighting the benefits of e-governance can also motivate adoption among citizens.

Strengthening Infrastructure Developing robust ICT infrastructure, including high-speed internet and secure data centers, is crucial for the success of e-governance initiatives. Investments in satellite internet technology can provide connectivity to remote and underserved areas. Upgrading existing systems to ensure scalability and reliability is also essential. Governments can collaborate with technology providers to implement cutting-edge solutions like 5G networks. Sustainable energy sources can support data centers, aligning infrastructure expansion with environmental goals. Moreover, regular maintenance schedules can minimize downtime and enhance system performance.

Policy and Regulatory Frameworks Clear policies addressing data security, privacy, and interoperability are essential to mitigate risks associated with e-governance. Establishing comprehensive data protection laws ensures citizen trust and compliance with international standards. Regulatory frameworks should mandate periodic audits to identify and address vulnerabilities. Policies should also facilitate cross-border cooperation for e-governance systems in global scenarios. Additionally, introducing flexible regulations can accommodate technological advancements without bureaucratic delays.

2. **Data Security and Privacy** The digitalization of governance processes raises concerns about data breaches and the misuse of personal information. Governments must implement robust cybersecurity measures, such as encryption and secure authentication protocols, to protect sensitive data. Additionally, clear data governance policies and awareness campaigns can help build public trust. Collaboration with private cybersecurity firms may also enhance defenses against potential threats.

Case Studies

1. **India: Digital India Initiative** The Digital India program aims to transform India into a digitally empowered society and knowledge economy. Key initiatives include the Aadhaar biometric system and e-governance platforms like DigiLocker. The initiative also promotes the use of Common Service Centres (CSCs) to provide essential services to rural areas, bridging the digital divide. Furthermore, the BharatNet project has been instrumental in expanding broadband connectivity to remote regions. Digital India has also focused on digital literacy programs, enabling citizens to navigate and benefit from e-governance platforms effectively. The integration of the Unified Payments Interface (UPI) has revolutionized financial transactions, making them faster and more transparent. In addition, the program

4. **Public-Private Partnerships (PPPs)**
Collaboration with private sector entities can accelerate the development and deployment of e-governance solutions. Public-private partnerships can leverage private sector expertise in technology and innovation, ensuring cost-effective and efficient project execution. Incentivizing private investment in e-governance infrastructure can also foster long-term commitment. Additionally, PPPs can introduce competitive practices that drive quality improvements in service delivery. Regular reviews and stakeholder consultations can ensure alignment with public interest.
5. **Integration of Emerging Technologies**
Governments must embrace emerging technologies like AI, blockchain, and IoT to modernize e-governance platforms. These technologies enhance operational efficiency, improve data security, and provide predictive insights for informed policymaking. Incorporating AI can streamline administrative tasks, while blockchain ensures transparency and accountability. IoT devices can further

enable real-time monitoring of public utilities and services, ensuring timely interventions.

Conclusion -

E-governance represents a paradigm shift in public administration, offering a pathway to more efficient, transparent, and citizen-centric governance. While challenges persist, the integration of new technologies holds immense potential to transform traditional governance structures. It fosters inclusivity by ensuring marginalized communities have access to essential services and enables governments to respond proactively to emerging societal needs. By reducing bureaucratic inefficiencies, e-governance also accelerates decision-making processes and promotes ethical governance practices. Furthermore, digital platforms enhance citizen engagement, making governance more participatory and transparent. By addressing barriers and adopting strategic approaches, governments can harness the power of e-governance to meet the evolving needs of their citizens and build a more equitable society.

References

1. Heeks, R. (2001). *Understanding E-Governance for Development*. Institute for Development Policy and Management.
2. United Nations. (2020). *E-Government Survey 2020: Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development*.
3. Scholl, H. J., & Luna-Reyes, L. F. (2011). *Transparency and E-Government: A Multinational Perspective*. Springer.
4. Janssen, M., & Estevez, E. (2013). Lean Government and Platform-Based Governance—Doing More with Less. *Government Information Quarterly*, 30(1), 1-8.
5. Bwalya, K. J., & Mutula, S. M. (2014). *E-Government: Implementation, Adoption and Synthesis in Developing Countries*. Springer.
6. Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S., & Tinkler, J. (2006). *Digital Era Governance: IT Corporations, the State, and E-Government*. Oxford University Press.
7. Weerakkody, V., Janssen, M., & Dwivedi, Y. K. (2011). Transformational Change and Business Process Reengineering (BPR): Lessons from the British and Dutch Public Sector. *Government Information Quarterly*, 28(3), 320-328.
8. West, D. M. (2005). *Digital Government: Technology and Public Sector Performance*. Princeton University Press.
9. Layne, K., & Lee, J. (2001). Developing Fully Functional E-Government: A Four-Stage Model. *Government Information Quarterly*, 18(2), 122-136.
10. Bekkers, V. J. J. M., & Homburg, V. (2007). The Myths of E-Government: Looking Beyond the Assumptions of a New and Better Government. *Information Society*, 23(5), 373-382.
11. Heeks, R. (2001). *Understanding E-Governance for Development*. Institute for Development Policy and Management.
12. United Nations. (2020). *E-Government Survey 2020: Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development*.

ISSN-2320-4494

RNI No. MAHAUL03008/13/2012-TC

Imapct Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingaual Quarterly Peer Review Refereed Reaserch Journal

SPECIAL ISSUE

VOL. I

FEB. 2025

कमचि छोके ज्ञान । से निदोष होअये ॥

Chief Editor

PROF. DR. SADASHIV H. SARKATE

Arts, Science & commerce College
Shivajinagar Gadhi 431 143

Editor

VIJAY PANDE

HoD of history and associate Professor
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalay,
Phulambri Dist. Chhatrapati Sambhajinagar, MS.

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

अनुक्रमणिका
INDEX

Sr.	Paper Title And Author Name	Page No
1.	The Impact of Trade Liberalization on Economic Growth Dr. Aute P. N.	1
2.	The Evolution and Impact of Labour Movements Ganesh Punamchand Birute, Dr. Suwarna B. Patil	5
3.	Significance of Golden Ratio and the Fibonacci Sequence in Mathematic Dr. T. B. Dale	11
4.	Work-Life Balance in The Digital Age: Challenges and Solutions for Maintaining Equilibrium in A Hyperconnected World Dr. Vilas G. Dapke	16
5.	Contemporary Issues and Challenges & Opportunities in Tourism Industry in India Mr. Dilipkumar S/O Ambadas, Dr. Santosh Benur	24
6.	Integrating Bloom's Taxonomy with Indian Gurukul Pedagogy: A Comparative Analysis of Ancient and Modern Teaching Methods Kirtikumar L. Ekhande, Ms. Anita P. Jadhav	30
7.	Transformation of Education in The Bhil Community: A Historical and Cultural Analysis Nita Mohan Gaikwad, Dr. Nazia Husain	36
8.	Administration From Ancient Period to Modern India: The Evolution and Role of Local Self-Government Prof. Digambar V. Gangawane	41
9.	Brief Study of Navsaji Naik's Battle of Novha-1819 Deepak Sonajirao Kale, Dr. N.B. Suryawanshi,	46
10.	Features of Cultural Imperialism in The Short Story Karma by Khushwant Singh Dr. Vaishnavi Dayanand Kaledhonkar Inamdar	49
11.	The Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar with Special Reference to Currency Dr. Ashok Kadubhau Kanade	52
12.	Foreign Travelogues as Source of Socio-Economic History of Deccan Dr. Kazi Yasmin Papamiya	56
13.	Religion and Spirituality: Hindusim, Buddhism, Jainism, Sikhism, Sufism, Nath Sect, Varkari Movement Bhakti Movement, Mahanubhav Sect Fouziya Aftab Ahmed Khan	62

Administration from Ancient Period to Modern India: The Evolution and Role of Local Self-Government

Prof. Digambar V Gangawane

Associate Professor, HOD, Public Administration

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidhyalay, Chhatrapati Sambhajinagar

Abstract

This paper explores the evolution of administrative systems in India from ancient times to the modern era with a special emphasis on local self-government. Tracing the trajectory from early centralized empires with embedded local institutions to the decentralized democratic framework enshrined in the Indian Constitution, the study examines how local self-governance has served as a crucial mechanism for political participation, accountability, and socio-economic development. The research employs a historical-analytical approach, drawing on classical texts, colonial records, and contemporary constitutional provisions to highlight the continuities and transformations in administrative practices over millennia.

Keywords: Administration, Ancient India, Modern India, Local Self-Government, Panchayati Raj, Decentralization, Democratic Governance

I. Introduction

India's administrative history is marked by a dynamic interplay between central authority and local autonomy. From the well-organized bureaucratic apparatus of the Mauryan Empire to the Panchayati Raj institutions of contemporary India, the evolution of administrative practices reflects the country's complex socio-political fabric. This research paper examines the continuum of administrative evolution in India with a dual focus: the overarching administrative structures and the specific development of local self-government. It aims to provide insights into how historical precedents in local governance have influenced modern administrative frameworks and contributed to the democratic ethos of the nation. Moreover, the study delves into the philosophical and cultural underpinnings that have shaped governance models over centuries. It highlights how indigenous administrative traditions have not only survived but also transformed under various regimes, from ancient monarchies to colonial powers. The evolution of these structures demonstrates the adaptability and resilience of local communities in managing their affairs. By tracing this historical journey, the paper underscores the significance of decentralization as a tool for fostering participatory democracy. It further explores the impact of socio-economic changes on the administrative practices that govern everyday life in rural and urban India. The analysis draws parallels between the traditional roles of local assemblies and the modern Panchayati Raj institutions, showcasing a legacy of community-led decision-making. These extended reflections reveal how historical experiences continue to inspire contemporary governance reforms. In doing so, the paper provides a comprehensive understanding of the factors that have shaped India's administrative landscape. This introduction sets the stage for a detailed exploration of the evolution from centralized control to empowered local governance. The ensuing sections will offer an in-depth look at the historical, colonial, and modern administrative frameworks that have defined India's political and social order.

II. Methodology

The study employs a historical-analytical methodology, combining:

Literature Review: An examination of classical texts (e.g., Kautilya's *Arthashastra*), medieval chronicles, colonial administrative records, and modern constitutional documents.

Comparative Analysis: A comparative approach is used to trace the evolution of administrative structures and local self-government mechanisms across different periods.

Theoretical Frameworks: The research draws on theories of decentralization and democratic governance to interpret historical trends and contemporary practices.

Primary sources such as ancient treatises, inscriptions, and colonial documents are complemented by secondary analyses from contemporary scholars, providing a multidimensional view of administrative evolution in India.

III. Historical Overview of Administration in India

1. Administration in Ancient India

a. Centralized Governance and Local Institutions

Ancient India witnessed the emergence of highly centralized states alongside thriving local administrative bodies. The Mauryan Empire (c. 322–185 BCE), one of the earliest and most sophisticated political systems in the subcontinent, showcased an intricate administrative structure. Key features included:

Central Bureaucracy: Under Emperor Chandragupta Maurya and his advisor Kautilya (Chanakya), the state exercised significant central control, as elaborated in the *Arthashastra*. This treatise detailed the organization of the empire, including state finances, espionage, and the management of justice.

Local Administration: Despite centralization, local assemblies such as the *Sabha* (council of elders) and the *Samiti* (popular assembly) played a role in local governance. Villages and regions enjoyed a measure of autonomy in administrative and judicial matters, highlighting an early model of local self-governance.

b. The Gupta Period and Beyond

The subsequent Gupta Empire (c. 320–550 CE) is noted for its relative decentralization. Although the empire maintained a centralized administrative core, local governance structures continued to function effectively:

Village Assemblies and Councils: Evidence suggests that local councils, comprising respected community members, were responsible for administering local disputes, managing communal resources, and overseeing public works.

Integration of Diverse Communities: The administrative model of the Gupta period integrated various communities and local traditions, setting the stage for the evolution of participatory governance in rural areas.

2. Administration in Medieval India

a. The Impact of Dynastic and Regional Rule

The medieval period in India saw the emergence of diverse administrative systems under various regional dynasties and Islamic rulers:

Decentralized Governance: Many medieval kingdoms, such as those of the Cholas in the South, operated on a decentralized model. The Chola administration is renowned for its efficient local governance, where village assemblies (*ur*) were integral to decision-making processes, tax collection, and maintenance of law and order.

Administrative Reforms by Islamic Rulers: With the advent of Islamic rule in parts of India, new administrative practices were introduced. While central authority was emphasized, there was also a reliance on local officials (such as *qadis* and *zamindars*) to manage day-to-day affairs, blending indigenous practices with new administrative norms.

b. Local Self-Government Practices

Despite the hierarchical nature of medieval administrations, local self-governance continued to play an essential role:

Community-Based Decision Making: Local communities often managed irrigation, land disputes, and public festivals through traditional assemblies, underscoring the deep-rooted nature of self-governance in Indian society.

Integration with Religious and Social Institutions: Religious institutions, such as temples and mosques, frequently assumed administrative roles in their localities, contributing to social welfare and conflict resolution.

3. Administration in Colonial India

a. Transformation Under British Rule

The British colonial period introduced significant changes in the administrative landscape of India:

Centralized Colonial Administration: The British established a highly centralized administrative system characterized by districts, divisions, and provinces. The emphasis was on efficient revenue collection, law enforcement, and the maintenance of colonial order.

Introduction of Modern Bureaucracy: Institutions such as the Indian Civil Service (ICS) became the backbone of colonial administration, replacing many indigenous administrative practices with standardized procedures and record-keeping.

b. Evolution of Local Self-Government in the Colonial Era

Notwithstanding the centralized nature of colonial rule, the British administration gradually introduced elements of local self-government:

Municipal Reforms: The early 19th century saw the introduction of municipal committees and local boards, particularly in urban centers. These bodies were tasked with managing sanitation, public health, and civic amenities.

Decentralization Efforts: By the early 20th century, as nationalist movements gained momentum, there was a growing demand for local autonomy. Reforms such as the Montagu-Chelmsford Reforms and the Government of India Act, 1935, laid the groundwork for a more decentralized administrative structure, albeit within the constraints of colonial governance.

IV. Modern Administration and Local Self-Government in India

1. Post-Independence Reforms

a. Constitutional Provisions

After India gained independence in 1947, the newly adopted Constitution of India enshrined the principles of democracy and decentralization:

Article 40 of the Constitution: This article directs the state to organize village panchayats as units of self-government, reflecting the long-standing tradition of local participation.

Panchayati Raj System: The 73rd Constitutional Amendment Act (1992) was a watershed moment, empowering rural local bodies (gram panchayats) by granting them constitutional status, responsibilities, and financial autonomy. Similarly, the 74th Amendment extended these principles to urban local bodies.

b. Administrative Decentralization

Modern administrative reforms in India have sought to decentralize power and bring governance closer to the people:

Devolution of Powers: State governments have implemented various measures to transfer administrative and financial responsibilities to local governments. This process has been critical in addressing regional disparities and enhancing local accountability.

Participatory Governance: Modern local self-government institutions are not only responsible for service delivery but also

- for encouraging public participation in decision-making processes, thereby strengthening the democratic fabric of the nation.

2. Contemporary Challenges and Innovations

a. Enhancing Efficiency and Accountability

While the Panchayati Raj system and urban local bodies have significantly improved local governance, challenges remain:

Capacity Building: Many local governments still struggle with limited administrative capacities, inadequate financial resources, and infrastructural constraints.

Corruption and Bureaucratic Inefficiencies: Ensuring transparency and accountability continues to be a challenge, necessitating ongoing reforms and community oversight mechanisms.

b. Technological Interventions and Future Prospects

Recent years have seen the adoption of technology in governance:

E-Governance Initiatives: Digital platforms and information technology have been introduced to streamline administrative processes, improve transparency, and facilitate citizen engagement.

Participatory Budgeting and Decision-Making: Innovations such as participatory budgeting empower local communities to directly influence fiscal decisions, fostering a more inclusive governance process.

V. Discussion

The historical trajectory of administration in India underscores a continuous interplay between centralization and local self-governance. Several key observations emerge:

1. Historical Continuity:

The existence of local assemblies in ancient and medieval India laid the ideological and practical foundations for modern local self-government. The early forms of local governance, though operating within hierarchical state structures, emphasized community participation and collective decision-making.

2. Impact of Colonial Rule:

Although British colonialism centralized administrative power, it inadvertently catalyzed demands for decentralization. The introduction of municipal bodies and later legislative reforms not only modernized governance but also revived indigenous concepts of local self-governance.

3. Modern Decentralization as Democratic Imperative:

Post-independence, India's commitment to democratic decentralization is evident in its constitutional provisions. The Panchayati Raj system and municipal administrations represent the culmination of centuries of evolving governance models, now reimagined to address the complexities of a diverse and populous nation.

4. Challenges and Future Directions:

Despite significant progress, the effectiveness of local self-government in India is contingent upon addressing challenges related to capacity, transparency, and resource allocation. Continued investment in institutional reforms, technology, and community empowerment is essential for realizing the full potential of decentralized governance.

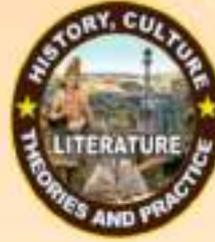
VI. Conclusion

The evolution of administration in India from ancient times to the modern era reflects a rich legacy of both centralized authority and localized self-governance. Ancient institutions such as the *Sabha*, *Samiti*, and village councils laid the groundwork for community participation, while successive empires and colonial interventions modified and, at times, constrained these practices. In contemporary India, the constitutional commitment to local self-government through the Panchayati Raj and urban local bodies signifies both a return to traditional values and an adaptation to modern democratic imperatives.

As India continues to navigate the challenges of governance in the 21st century, the lessons drawn from its historical evolution serve as a guide for enhancing accountability, inclusiveness, and efficiency at the grassroots level. The enduring legacy of local self-government underscores its importance as not only an administrative tool but also as a cornerstone of democratic engagement and social development.

References:

1. Chakravarti, U. (1988). *The Indian Polity: A Historical Perspective*. New Delhi: Oxford University Press.
2. Dikshitar, V. R. (1961). *A Political History of the Chola Dynasty*. Madras: University of Madras Press.
3. Kautilya. (c. 3rd century BCE). *Arthashastra* (L. N. Rangarajan, Trans.). New Delhi: Penguin Books.
4. Majumdar, R. C. (1977). *The History and Culture of the Indian People*. Calcutta: Bharatiya Vidya Bhavan.
5. Pant, H. V. (2000). *Local Self-Government in India*. New Delhi: Concept Publishing Company.
6. *The Constitution of India*. (1950). New Delhi: Government of India.
7. Government of India. (1992). *The 73rd and 74th Constitutional Amendments: A Report on the Implementation*. New Delhi: Ministry of Panchayati Raj.

Pratishthan Shikshan Prasarak Mandal's
PRATISHTHAN MAHAVIDYALAYA, PAITHAN

(Arts, Commerce & Science)
 Tq. Paithan, Dist. Chhatrapati Sambhajnagar.
 NAAC re-accredited with "B" Grade

One Day National Multidisciplinary Conference on
History, Culture and Literature: Theories and Practice

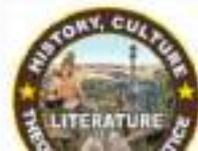
Conference date: 24th January 2025

Pratishthan Shikshan Prasarak Mandal's
PRATISHTHAN MAHAVIDYALAYA, PAITHAN
 (Arts, Commerce & Science)

One Day National Multidisciplinary Conference on
**History, Culture and Literature, Theories
 and Practice**

ISBN Number : 978-81-965763-3-2

Pratishthan Shikshan Prasarak Mandal's
PRATISHTHAN MAHAVIDYALAYA, PAITHAN
 (Arts, Commerce & Science)
 One Day National Multidisciplinary Conference on
 History, Culture and Literature, Theories and Practice
 Date : 24 January 2025

68	Cultural Representation in Chitra. Banerjee's Novel "The Mistress of spices" Dr. Patil Jayshree Ramdas	289
69	Narrating India: Social Culture In The Works Of Vikas Swarup Mr. Satish Bhujangrao Bhosle, Dr. Kailas Shravan Patil	292
70	Role of Indo-Greeks in Indian Society Swapna P. Gaikwad	295
71	Feminism in Shashi Deshpande's <i>Small remedies</i> Dr. Ram Daulatrao Kakde, Anil Vinayakrao Dahatonde	299
72	The Financial Empowerment Of Women And Constitutional Policy With Special Reference To The Scheme Of Mukhyamantri Ladki Bahin Yojna Ku.Kiran Avinash Sarawade	304
73	Power Culture and Knowledge Devdutt Pattnaik's Sita: Connection between Mythology and Society Hemang V. Mehta	308
74	Trauma, Memory, and Adolescent Experience in Shashi Deshpande's Short Stories Shilpa Vilas Rathod, Dr. Chhaya Ramesh Dapke	313
75	Revolutionizing the Liberation of Sufferings of Tribal Women: A Study Mahasweta Devi's Short Story <i>Drangpadl</i> Dr. Krashna Aage, Dr. Apeksha Nalawade	318
76	A study of Feminist consciousness in Indu Sundaresons novels. Suwarna Jagannath . Kachare Dr. Ram D. kakde	322
77	Panchatantra ,The Timeless Wisdom for Modern Challenges Abhira Shivaji Kulkarni, Supriya sangvikar	328
78	Fragmented Voices: Language, Media, And Urban Realities In Devika Rege's Quarterlife Dr. Vijaykumar Shrirang Bandal, Mr. Shankar Shriram Galdhar	332
79	Fragmentation and Cultural conflict in the Select Novels of V.S. Naipaul Dr. Shaikh Laikh Shaikh Mahemood,	336
80	Impact of Political Environment on Entrepreneurship Development Kokare K. P, Vikas M. Choudhri	340
81	CORELATION BETWEEN CULTURE AND LITERATURE Dr. Rajesh Shrinivas Shesham	347
82	Reimagining the Past: Historical Representation in Girish Karnad's Tughlaq Dr. Shrikant Jitendra Jadhav	352
83	Success factors and challenges faced by women-led start-ups in India Durga Kakasaheb Vaidya	355
84	Language and the New Media: Transformations in Communication and Expression Prof. Chandrakant Sitaram Borude, Dr.Pudmini Mane,	361

ISBN Number : 978-81-965763-3-2

Pratishthan Shikshan Prasarak Mandal's
PRATISHTHAN MAHAVIDYALAYA, PAITHAN
 (Arts, Commerce & Science)
 One Day National Multidisciplinary Conference on
 History, Culture and Literature, Theories and Practice
 Date : 24 January 2025

«82»

Reimagining the Past: Historical Representation in Girish Karnad's *Tughlaq*

Dr. Shrikant Jitendra Jadhav
 Assistant Professor
 Department of English
 Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya
 Chh. Sambhajinagar (MS)

Abstract:

This paper deals with Girish Karnad's play *Tughlaq* as an important case study of the reimagining of history in modern Indian drama. Instead of being a straightforward history of Muhammad bin Tughlaq's regime, Karnad uses historical personages and episodes as a point of view through which to present the contemporary socio-political situation in post-independence India. The play is very strong in ideas, and hence, discusses the complexities of power, idealism, and disillusionment as made comparable between Tughlaq's grandiose projects and Nehruvian vision for utopia. Through Tughlaq being an introspective character, the tragic product of vast schemes is chaos and despair. This paper examines how Karnad uses dramatic techniques such as irony, symbolism, and dramatic monologue to reinterpret history, pointing out the cyclical nature of power and the inherent challenges of nation-building. The paper concludes that *Tughlaq* is more than a historical account; it is a powerful allegory for the struggles of a newly independent nation grappling with its identity and future.

Key Words: Reimagining the Past, Power, Disillusionment, History, Tragedy

Introduction:

Girish Karnad (1938-2019) was a major Indian playwright, actor, film director, and writer who greatly contributed to modern Indian theatre. He is counted among the most important playwrights of post-Independence India, alongside Badal Sircar and Vijay Tendulkar. The themes in his plays range widely and usually represent the current social, political, and existential issues of society. Myths and historical events are the mediums through which he commented on the current issues of his time. He reinterpreted these narratives to explore modern anxieties, dilemmas, and the human condition. Many of his characters grapple with questions of identity, belonging, and alienation in a rapidly changing world. His plays often delve into the dynamics of power, both in personal relationships and within larger social and political structures. Some of his most famous plays include *Yayati*, *Hayavadana*, *Nagamandala* etc.

Tughlaq is a historical play by Girish Karnad that focuses on the life of Muhammad bin Tughlaq, the Sultan of Delhi in the 14th century. The play is not a historically factual account but rather a dramatic interpretation of the complexities of power, idealism, and the human condition. In the history of mediaeval India, Sultan Muhammad-Bin-Tughlaq has a special place. His rule is noteworthy from a number of perspectives. This character is also given the play's central part by Girish Karnad. He has been portrayed as a multifaceted individual. He is shown a bunch of contradictories in

the play. as M.K. Naik points out: "Karnad projects the curious contradictions in the complex personality of the Sultan, who was at once a dreamer and a man of action, benevolent and cruel devout and callous" (262-63).

Muhammad-Bin-Tughlaq ruled in India in 14th century. Karnad closely sticks to history-in his portrayal of Muhammad- Bin-Tughlaq and his kingdom, though there are certain deviations. In the very opening scene, he portrays Tughlaq as a generous and charitable king. He is shown to accept the Kazi's judgement graciously in which he is held guilty of misappropriating the land of the Hindu, Vishnu Prasad. Karnad found Tughlaq's history contemporary. U. R. Anantha Murthy says that: "...It is a play of the sixties and reflects no other play perhaps does the political mood of disillusionment which followed the Nehru era of idealism into the country" (482). Karnad himself writes about the contemporaneity of Tughlaq:

"What struck me absolutely about Tughlaq's history was that it was contemporary. The fact that here was the most idealistic, the most intelligent king ever to come on the throne of Delhi... and one of the greatest failures also. And within a span of twenty years this tremendously capable man had gone to pieces. This seemed to be both due to his idealism as well as the shortcomings within him, such as his impatience, his cruelty, his feelings that only he had the correct answer. And I felt in the early sixties India had also come very far in the same direction the twenty years period seemed to me very much a striking parallel". (viii)

As a historical drama in Indian English literature, Tughlaq is unquestionably a landmark. The drama depicts the political climate of the 1960s while also reflecting the disillusioned political climate that followed the idealistic Nehru Era. The drama by Girish Karnad effectively conveys Muhammad Tughlaq's vision and humanism. Tughlaq describes his vision to his stepmother in scene two as follows:

"Let us laugh and cry together and then, let's pray till our bodies melt and flow and our blood turns into air. History is ours to play with now. Let us be the light and cover the earth with greenery..." (Sc. ii 10)

Karnad's *Tughlaq* is a dreamer who hopes for a just and logical rule but is finally pushed to contrast with despair. His policies, such as his decision to relocate the capital from Delhi to Daulatabad and implementing token currency, were brazen but misguided, reflecting the tensions between idealism and reality. The character of the Sultan symbolizes the disconnection of leaders from the practical realities of their decisions. Karnad uses the historical background to explore the frailty of power and the disillusionment that often follows the quest for ideals. Karnad freely takes some creative liberties over historical facts while blending it into dramatic presentations. For instance, the historic Tughlaq is reported as both an intelligent and eccentric fellow, while Karnad presents an over exaggerated image of erraticism along with erroneous thought processes making a tragic figure of him. He does not look for this dramatization as a representation of the historically truthful account but that of internal contradiction and turmoil within a leadership character.

The play is an allegory for the disillusionment and fragmentation of modern leadership. Karnad critiques the leaders of his own time through Tughlaq's struggles. The play addresses questions about the role of reason in governance, the nature of authority, and the responsibility of rulers towards their people. The failure of Tughlaq to achieve his grand vision becomes a mirror of the failures of contemporary politics, perhaps especially in times of authoritarian regimes or failed democracies. Idealistic, Tughlaq

Pratishtan Shikshan Prasarak Mandali's
PRATISHTHAN MAHAVIDYALAYA, PAITHAN
 (Arts, Commerce & Science)
 One Day National Multidisciplinary Conference on
 History, Culture and Literature, Theories and Practice
 Date : 24 January 2025

hopes for a logical, just empire, but both his coinage experiment and the city shift atrocity proved absolute disasters. Karnad uses the historic figure of Tughlaq to depict a tension between idealism and praxis in government. This war between idealism and praxis reflects the discontent of the modern era, as visionary leaders easily get bogged down in very practical problems which negate their ideas to be workable.

Conclusion:

Karnad's Tughlaq does not merely recount historical events; it uses the past as a canvas to explore timeless themes of power, idealism, and human nature. Karnad's Tughlaq does not merely recount historical events; it uses the past as a canvas to explore timeless themes of power, idealism, and human nature. He blends history with imaginative reinterpretation and through such a critical lens allows the critique of not only the past but also the present and future of leadership and governance. This makes the play's historical representation not just a listing of a ruler's fall but the debate on the higher power forces of politics, philosophy, and psychology that influence human history.

References:

- Karnad, Girish. *Tughlaq*. Madras: Oxford University Press, 1996. All textual citation taken from the same book.
 Murthy, U.R. Anantha, *Introduction Tughlaq By Girish Karnad*. Delhi: Oxford University Press, 1985.
 Naik, M.K. *A History of Indian English Literature*. New Delhi : Sahitya Academy, 1982.
 Nizami, K.A. *A History of English Literature*. Madras | Macmillan 1984.

- **Methods and Methodology In
Academic Research :
An Interdisciplinary Approach**

Editors

Prof. Dr. Vyankatesh Lamb

Prof. Dr. Santosh Chouthaiwale Dr. Chandrashekhar Devkate

- **ISBN No.-** 978-93-90005-63-5
- **Publisher**
EDUCATIONAL PUBLISHERS & DISTRIBUTORS
Gokulwadi, Aurangapura, Chhatrapati Sambhajinagar
Mob- 9970067971
Email ID- educationalpub@gmail.com
Web- www.educationaldp.in
- **Type Setter:-**
Kirti Digitals, Chhatrapati Sambhajinagar
Mobile:- 09403536655.
- **Edition:-** February 2025
- **Price :** Rs-1000/-
- **Note:-** The Editor & Publisher Will not be responsible for any kind of copying material or plagiarism.
The author of the papers will be fully responsible for the copyright.

INDEX

6 / 509

Sr.No.	CONTENTS	Page no.
--------	----------	----------

FACULTY OF HUMANITIES

1	Method and Methodology in Academic Research <i>Dr. Santosh S. Chouthaiwale, Dr. Ravikant B. Jadhavar</i>	1
2	Research in Literature (Methodology, Tools and Techniques) <i>Mr Dilip Babulal Agarwal</i>	4
3	Research Opportunities in English Literature <i>Sushen Dnyanu kamble</i>	8
4	Trans-deconstruction and Monism: A Theoretical Framework for Understanding Recent Advances in Chemical and Biochemical Sciences <i>Dr. Pramod Ambadasrao Pawar</i>	12
5	Digital Tools and Technologies in Research Methodology <i>Dr. Tenkale Mahadev Nagnath</i>	16
6	Approaches of Research Methodology: An overview <i>Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi, Mr. Y.G.Bhadane</i>	19
7	Research Methodology for Manuscript Reading in Urdu <i>By: Dr. Abdul Rab</i>	22
8	MLA and APA Citation Styles: A Comparative Overview <i>Dr. J. D. Pardeshi</i>	25
9	Research Methodology: Applications, Traditional & Innovative Approaches <i>Dr. S.S. Waghmare</i>	28
10	Research Methodology is a Systematic Framework <i>Dr. Santosh L. Wankhede</i>	31
11	Literature's Response to Technological Advancements <i>Dr. Hemantkumar C Jain</i>	34
12	Impact of Immigration in the select works of Chitra Divakaruni <i>Dr. Solanke A U</i>	37
13	Exploring the Themes of Love, Revenge, and Social Class in Emily Brontë's <i>Wuthering Heights</i> <i>Dr. Shrikant Jitendra Jadhav</i>	41
14	A Critical Exploration of the Man-Woman Relationship in R. K. Narayan's <i>The Guide</i> <i>Dr. Madan Bansi Vaidya, Miss. Bansode Geeta Gorakh</i>	43
15	Multilingual Approach in Kiran Desai's <i>The Inheritance of Loss</i> <i>Dr. Ajay Anandrao Kite</i>	45

16	Bridging Text and Screen: An Interdisciplinary Approach to Film Adaptation <i>Dr.Santosh Chouthaiwale, Smt Rupam Ramdas Biniwale</i>	48
----	---	----

17	The Echomaker: The Theme of Neuroplasticity <i>Dr. Santosh S. Chouthaiwale, Mr. Anantashikha Mahalingashikha Dinson</i>	52
----	---	----

Org. by IQAC, Indraraj Arts, Commerce & Science College, Silbod / 40

"Method & Methodology In Academic Research: An Interdisciplinary Approaches"

ISBN- 978-93-90005-63-5

Exploring the Themes of Love, Revenge, and Social Class in Emily Brontë's *Wuthering Heights*

Dr. Shrikant Jitendra Jadhav

Assistant Professor

Department of English

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Chh. Sambhajinagar

Email: sj189472@gmail.com

Abstract:

Emily Brontë's *Wuthering Heights* is a seminal work of 19th-century literature that delves into the complexities of human emotions and societal structures. This paper examines the interplay of three central themes: love, revenge, and social class, and their significance in shaping the narrative and characters. Through a close reading of the text, the study highlights how Brontë challenges conventional Victorian norms, presenting love as both destructive and transcendent, revenge as cyclical and consuming, and social class as a rigid yet permeable construct. The paper argues that these themes are intricately interwoven, reflecting the turbulent inner lives of the characters and the broader societal tensions of the time.

Key Words: Love, Revenge, Social Class, Victorian etc

Introduction:

Wuthering Heights (1847) by Emily Brontë is a work that is difficult to classify since it combines aspects of tragedy, gothic romance, and social criticism. The story, which is set in the remote Yorkshire moors, examines the deep and frequently damaging bonds between its characters and is motivated by themes of love, retaliation, and social class. In order to provide a fuller understanding of Brontë's critique of Victorian society and her investigation of human nature, this study aims to analyse how these themes are developed and connected. This analysis seeks to clarify *Wuthering Heights'* ongoing significance by looking at the novel's structure and the motivations of its characters.

In *Wuthering Heights*, love is presented as a strong, all-consuming force that knows no bounds. At the heart of this concept is the connection between Heathcliff and Catherine Earnshaw. In *Early Victorian Novelists* (1934), David Cecil makes the case that the love between Heathcliff and Catherine symbolises a form of cosmic union, a force that surpasses both death and social conventions. Their connection, according to Cecil, is a "spiritual affinity" that transcends the material realm. Their love defies reason and social conventions since it is intense and instinctive. But Brontë also depicts love as destructive; tragedy is set in motion when Catherine chooses to wed Edgar Linton in order to improve socially, despite her close relationship with Heathcliff. According to the literature, unfulfilled or suppressed love can cause both bodily and emotional destruction. Brontë contrasts this with the more tempered and socially acceptable love between Catherine and Edgar, as well as the eventual union of Hareton Earnshaw and Cathy Linton. These relationships highlight the tension between romantic idealism and societal expectations, underscoring the novel's exploration of love as both a liberating and imprisoning force.

The plot of *Wuthering Heights* is shaped by Heathcliff's desire for revenge, which is a major motivating factor. Catherine's betrayal fuels Heathcliff's desire for revenge, which started when he was mistreated as a child because of his poor social standing. His retaliation spans several generations, impacting not just the people who harmed him but also their offspring. Retaliation is portrayed by Brontë as self-destructive and cyclical. Heathcliff's relentless pursuit of vengeance consumes him, leaving him isolated and devoid of peace. The novel suggests that revenge, while momentarily satisfying, ultimately leads to emptiness and perpetuates suffering. This theme is further

Org. by IQAC, Indraraj Arts, Commerce & Science College, Silbod / 41

"Method & Methodology In Academic Research: An Interdisciplinary Approaches"

ISBN- 978-93-90005-63-5

with the more tempered and socially acceptable love between Catherine and Edgar, as well as the eventual union of Hareton Earnshaw and Cathy Linton. These relationships highlight the tension between romantic idealism and societal expectations, underscoring the novel's exploration of love as both a liberating and imprisoning force.

The plot of *Wuthering Heights* is shaped by Heathcliff's desire for revenge, which is a major motivating factor. Catherine's betrayal fuels Heathcliff's desire for revenge, which started when he was mistreated as a child because of his poor social standing. His retaliation spans several generations, impacting not just the people who harmed him but also their offspring. Retaliation is portrayed by Brontë as self-destructive and cyclical. Heathcliff's relentless pursuit of vengeance consumes him, leaving him isolated and devoid of peace. The novel suggests that revenge, while momentarily satisfying, ultimately leads to emptiness and perpetuates suffering. This theme is further

Org. by IQAC, Indraraj Arts, Commerce & Science College, Sillod / 41

"Method & Methodology in Academic Research: An Interdisciplinary Approaches"

ISBN- 978-93-90005-63-5

emphasized through the parallel lives of the characters, where patterns of hatred and retribution repeat across generations.

Social class is a pervasive theme in *Wuthering Heights*, influencing the characters' relationships and opportunities. Heathcliff's status as an orphan and outsider is a source of conflict throughout the novel. His lack of social standing and wealth make him a target of discrimination, particularly from Hindley Earnshaw. Catherine's decision to marry Edgar Linton, a man of higher social standing, highlights the importance of class in shaping personal choices. However, Brontë also critiques the rigidity of class structures. Through Heathcliff's rise to wealth and power, the novel demonstrates that class is not immutable, but its fluidity comes at a cost. The eventual union of Hareton and Cathy symbolizes a reconciliation of class divides, suggesting the possibility of a more egalitarian future.

The themes of love, revenge, and social class are deeply intertwined in *Wuthering Heights*. Love drives the characters' actions, but it is often constrained by societal expectations and class distinctions. Heathcliff's love for Catherine fuels his desire for revenge, which in turn perpetuates the cycle of suffering. Social class acts as both a barrier and a catalyst, shaping the characters' identities and relationships. Brontë's nuanced portrayal of these themes reflects the complexities of human experience and the tensions of her time.

Conclusion:

Emily Brontë's *Wuthering Heights* remains a timeless exploration of love, revenge, and social class. Through its intricate narrative and richly drawn characters, the novel challenges conventional notions of morality and societal norms. Brontë's portrayal of love as both transcendent and destructive, revenge as cyclical and consuming, and social class as both rigid and permeable, offers a profound commentary on the human condition. By examining these themes, this paper highlights the enduring relevance of *Wuthering Heights* as a work that continues to resonate with readers and scholars alike.

References:

- Bloom, Harold. *Guide to Wuthering Heights*. New York: FOFBASE, 2008.
- Brontë, Emily. *Wuthering Heights*. New York: Penguin Books, 1995.
- Cecil, David. *Early Victorian Novelists*. London: Counstable and Company Ltd, 1934.
- Coles. *Wuthering Heights Notes*. New Delhi: CHAMAN, 1987.

Org. by IQAC, Indraraj Arts, Commerce & Science College, Sillod / 42

"Method & Methodology in Academic Research: An Interdisciplinary Approaches"

ISBN- 978-93-90005-63-5

आजीवन शिक्षण व विस्तार विभाग

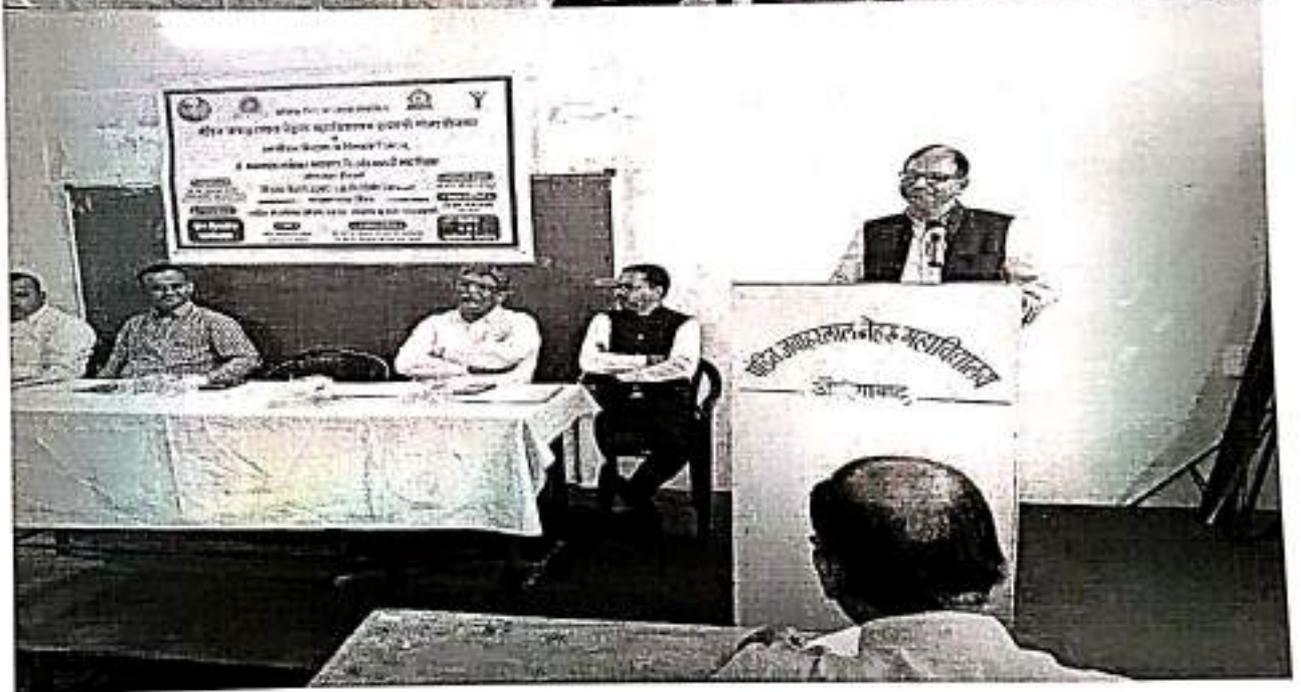
2024-2025

विद्यार्थी समुपदेशन व्यवसाय मार्गदर्शन व प्लेसमेंट दोन दिवशीय कार्यशाळा

07/01/2025 to 08/01/2025

अजिंठा शिक्षण संस्था संचलित,

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय छत्रपती संभाजीनगर
व
आजीवन शिक्षण व विस्तार विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर,
यांच्या संयुक्त विद्यमाने

दोन दिवशीय कार्यशाळा
व्याख्यानाचा विषय

करिअर च्या विविध संधी व आव्हाने

उद्घाटक
प्रो. डॉ. सुधाकर शेंडगे
(संचालक, आजीवन शिक्षण विस्तार विभाग
 डॉ. बा. आ. व. विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर)

उद्घाटन समारंभ
 वेळ - ११:०० ते १२:३०

स्थळ
 पंडित जवाहरलाल नेहरू
 महाविद्यालय रत्नागुट

कार्यक्रमाचे अध्यक्ष
 प्राचार्य डॉ. संजय मूल

प्रमुख उपस्थिती
 डॉ. एस. आर. गंडा
 उपप्राचार्य

संयोजन समिती
 डॉ. एल. सु. मेथन, डॉ. एन. सी. कुंभार,
 डॉ. पी. एन. देगडुळ, डॉ. एस. एस. नरवडे

दिनांक
७ व ८
जानेवारी २०२५

Student Counseling Career Guidance and Placement Two day workshop

07/01/2025 to 08/01/2024

On January 7, 2025, Dr. A two-day workshop on "Student Counselling, Business Guidance and Placement" has been organised by the Department of Extension Education in association with Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajnagar and Pandit Jawaharlal Nehru College, run by Ajanta Education Society, at the college. This workshop was inaugurated by Dr. Professor Sudhakar Shendge (Director, Department of Lifelong Education Extension, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University). He said that personality development is a very big concept. Personality development is a matter that goes on from birth to death. We should choose the field according to our interest to develop our personality. Personality development is a matter of self-discovery. If we want to develop personality, we should be able to control our mind. He expressed such thoughts.

The workshop was chaired by Principal Dr. Sanjay Moon. On this occasion, he said that today's young generation should stay away from addictions. You are the future citizens of the country. For that, we should always have a passion for good things. We should take the support of the ancient education and we should take care of the new education. Good ideas are always thwarted. For that, students should follow the true path.

In the second session of the workshop Dr. Deepak Chate gave guidance on career opportunities and writing and communication skills. On this occasion, he said that many career opportunities are available in the field of writing and communication skills. And all these skills you get in the workshop of Life Department. Writing well is an art. And students should do it. The importance of writing and communication skills has been there since ancient times and the same importance should be recognized by today's young generation. There is no age requirement for success. Dr. Presented by Deepak Chate. In the third session, Dr. Savita Sonawane and Smt. Snehal Jadhav expressed the opinion that student counseling is the need of the hour and the students mostly depend on it and gave a thorough guidance on what is entrepreneurship and opportunities for entrepreneurs in business.

In the fourth session, Dr. Prashant Deshmukh expressed his academic views on the various career opportunities and placements available to the students

The introduction of the program was done by the coordinator of the college, Dr. Kurpatwar L. C. On this occasion, he said that while presenting the background behind this workshop, he said that the change is happening very fast in recent times. This workshop works to convey these changes to the students. For that, education plays a very important role. India is a country of youth. And this young man must be very skilled. It is only then that India can become a global superpower. Principal Dr. Sanjay Moon put forward these thoughts while concluding the presidency. Vice Principal Dr. S. R. Manjha as well as faculty, non-teaching staff and students were present in large numbers. The program was moderated by Prof. Dr. Swati Narvade. So thanks to the program Prof. L. U. Meshram agreed. Date 08 January 2025 On the second day of the workshop, Dr. Prashant Deshmukh (Chhatrapati Sambhajnagar) gave guidance on the topic of "Competitive Examination" today. He said that students should develop their skills according to their potential. A student can hold different posts only through competitive examination. Exams and competitions have become an integral part of life. Students should keep their intelligence alive to achieve goals. Today's students face many temptations. They should be able to find their way out of this temptation. He expressed such thoughts.

In the second session of the workshop, Dr. Savita Sonawane and Mrs. Snehal Jadhav Chhatrapati Sambhajnagar guided the students in depth on the subject of entrepreneurship. On this occasion, he said that students should develop themselves on the basis of their latent qualities. To start any industry one should study the schemes of the government. After starting the industry, we should be patient. He expressed such thoughts. Dr. President concluded the workshop. Sanjay Moon did. On this occasion, he said that this life has become very stressful and very demanding. In such a situation only those who have struggles in their life become successful. Students should set their goals to succeed in life. If you set a goal, you will definitely get success. Principal Dr. Sanjay Moon presented such thoughts. Vice-Principal Dr. S. R. Manza as well as faculty, non-teaching staff and students were present in large numbers. The program was coordinated by Dr.

नेहरू महाविद्यालयात दोनदिवसीय कार्यशाळा

छत्रपती संभाजीनगर : पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालयात आजीवन शिक्षण व विस्तार विभागाद्वारे दोनदिवसीय कार्यशाळा झाली. डॉ. सुधाकर शेंडगे यांच्या हस्ते उद्घाटन झाले. अध्यक्षस्थानी प्राचार्य डॉ. संजय मून होते. प्रा. दीपक चाटे यांनी मार्गदर्शन केले. 'आरोग्य धनसंपदा'

या विषयावर डॉ. सविता सोनवणे आणि स्नेहल जाधव यांनी माहिती दिली. डॉ. एस. आर. मंझा उपस्थित होते. डॉ. लक्ष्मीकांत कुरपटवार यांनी प्रास्ताविक केले. डॉ. भा. ना. गाडेकर आणि डॉ. स्वाती नरवडे यांनी सूत्रसंचालन केले. डॉ. एल. यू. मेश्राम, प्रा. शेख कौसर यांनी आभार मानले.

१

३

४

५

हिंदी भाषा कल और आज

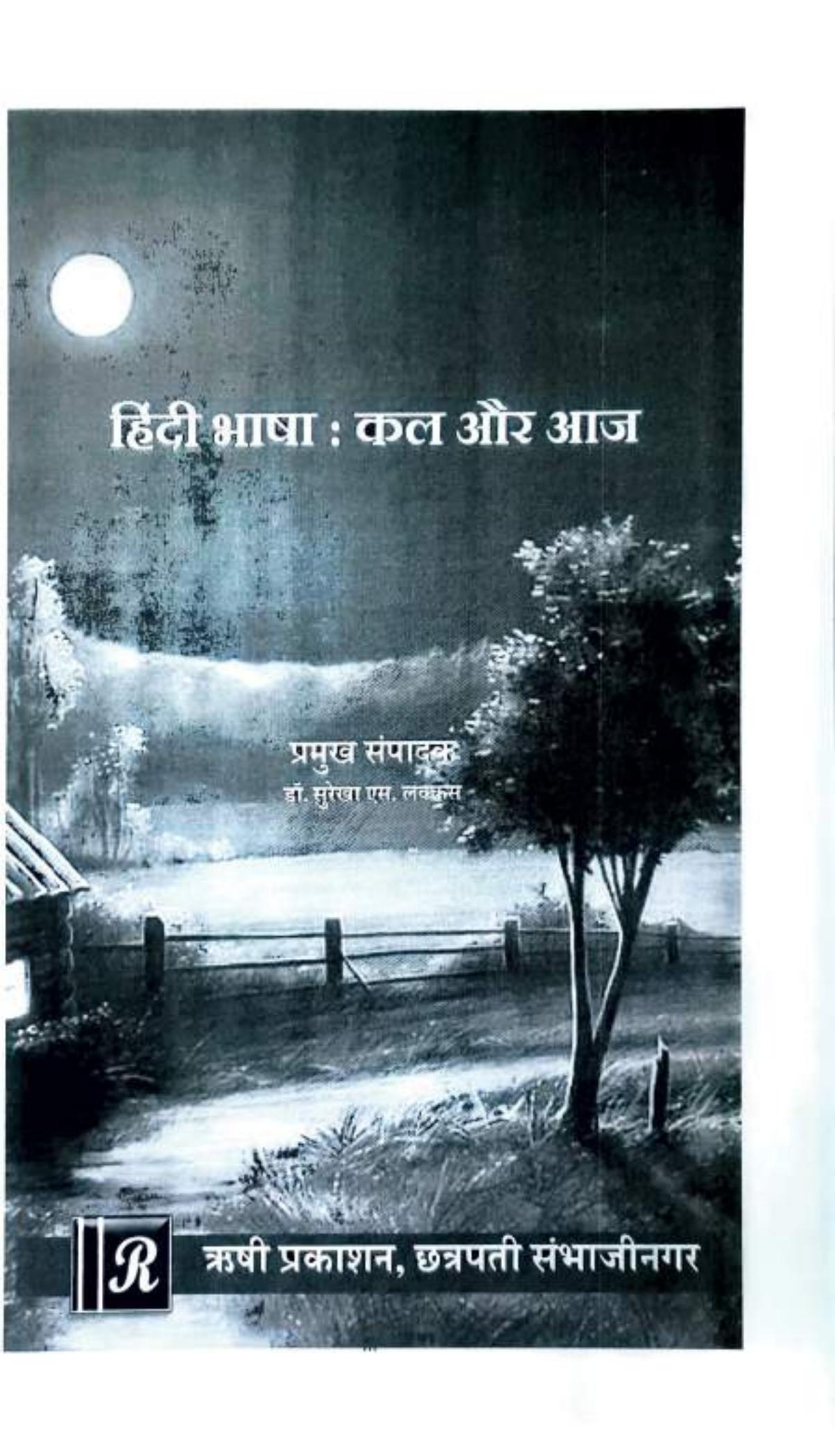
संपादक : डॉ. सुरेखा लक्कस (काळे)

हिंदी भाषा : कल और आज

ऋषी प्रकाशन, छत्रपती संभाजीनगर

हिंदी भाषा : कल और आज

प्रमुख संपादक

डॉ. सुरेखा एस. लक्कम

R

ऋषी प्रकाशन, छत्रपती संभाजीनगर

हिंदी भाषा : कल और आज

प्रमुख संपादक : डॉ. सुरेखा लक्कस
सहाय्यक प्राध्यापक, हिंदी विभाग
महात्मा गांधी मिशन विश्वविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर
महाराष्ट्र - ४३१००१

सह-संपादक

डॉ. सुलक्षणा जाधव-घुमरे
प्रोफेसर, देवगिरी महविद्यालय, छत्रपति संभाजीनगर
जिल्हा, छत्रपति संभाजीनगर, महाराष्ट्र - ४३१००१

समीक्षा संपादक

डॉ. शिल्पा जीवरग
प्रोफेसर, एवं हिंदी विभाग प्रमुख
पंडित जवाहरलाल नेहरू महविद्यालय,
छत्रपति संभाजीनगर, महाराष्ट्र

डॉ. प्रमोद पाटील
प्रोफेसर, एवं हिंदी विभाग प्रमुख
इंद्रराज कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
सिल्लोड, जिल्हा, छत्रपती संभाजीनगर

प्रकाशन तिथि

१४ सितम्बर २०२४, (हिंदी दिवस)

टंकलेखन

श्रावणी ग्राफिक्स, सिल्लोड, जिल्हा, छत्रपती संभाजीनगर

प्रकाशन

ऋषी प्रकाशन, छत्रपति संभाजीनगर- ४३१००५
ई-मेल : rushipublication27@gmail.com

कुल पृष्ठसंख्या

१८२

किंमत

रु. ३०० मात्र

कॉपीराइट ©: लेखक

मुखपृष्ठ संकल्पना

रियान लक्कस, छत्रपति संभाजीनगर

ISBN: 978-81-970491-5-6

9 788197 049156

हिंदी भाषा : कल और आज

६. बालसाहित्य की चुनौतियाँ और भविष्य

प्रोफेसर डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग

हिंदी विभाग अध्यक्ष, पंडित जवाहरलाल नेहरू महविद्यालय, छत्रपति संभाजीनगर

जिला - छत्रपति संभाजीनगर, महाराष्ट्र, पिन - ४३१००१

मो. नं. ८२७५३२२७९४ • मेल - shilpajivr@gmail.com

बालक ईश्वर की बनाई वह अनुपम कृति है जिससे कायम है जीवन धारा संस्कृति का शाश्वत मूल्य। बालक जितने सुकोमल होते हैं, उतने ही जिज्ञासु भी। यही कारण है की बालक सबसे अधिक संवेदनशील होता है। बालक जिस अवस्था में बोलना, सुनना और जानना करता है, उस अवस्था में उसके मनोविज्ञान में बराबर एक जैसी स्थिति बनी होती है। बच्चों के लिए पहली रचना का जन्म उसी दिन शुरू हो जाता है, जब उसके मन में जिज्ञासा का जन्म होता है। बालक किसी भी देश समाज संस्कृति का ही नहीं अपितु संपूर्ण मानव जाति का ही होता है। बाल साहित्य के मनस्वी रचनाकार निरंकार देव सेवक के शब्दों में कहे तो बाल साहित्य से बच्चों का मनोरंजन हो सके, जिसमें वह रस ले सके और जिसके द्वारा वह अपनी भावनाओं और कल्पनाओं का विकास कर सके.... वह बाल साहित्य है।" बच्चों का मन अत्यंत चंचल और कल्पनाएं इतनी तेज होती है कि किसी निश्चित नियमों में बंधा हुआ साहित्य उनके लिए लिखा नहीं जा सकता।

बच्चों में हमारा भविष्य दिखाई देता है, बालक और बालसाहित्य का रिश्ता पुराना होते हुए भी नित नए रंगों, विधाओं से युक्त बालकों के मन में प्रेरणा को संचारित करता है। बाल साहित्य की परंपरा वाचन और श्रवण से शुरू होती है। बाद में 'पंचतंत्र' व 'हितोपदेश' आदि

कहानियों के माध्यम से लिखित रूप से बाल साहित्य स्थापित हुआ। शिशु वय में मां की लोरियां एवं दादा-दादी की कहानियों के रूप में बाल रचनाओं का ही आस्वाद होता है। धीरे-धीरे कहानी, कविता, लोककथा, लोरी, जीवनी, नाटक, संस्मरण, यात्रा साहित्य, पत्र लेखन और कई विधाओं का साहित्य पत्र पत्रिकाओं पुस्तकों के रूप में बालकों के सामने आता है। अब तो डिजिटलाइजेशन के बाद ऑडियो-वीडियो, ई-पत्रिका के रूप में बाल साहित्य प्रसार का रहा है।

वर्तमान में बालसाहित्य समझने वालों की महत्ता बढ़ रही है। बच्चों के लिए लिखना अधिक प्रतिबद्धता, जिम्मेदारी, निश्चलता, मासूमियत जैसी खूबियों की मांग करता है। बच्चों के लिए लिखना कठिन होता है, क्योंकि उसके लिए आवश्यक है कि लेखक अपनी शैली, शब्द भंडार तथा उसकी प्रस्तुति के लिए स्वयं को इस आयु वर्ग के बच्चे के मानसिक स्तर के परातल तक उतारे जिनके लिए वह लिखना चाहता है। आज विश्व नई तकनीक के दौर में है जहां सोशल मीडिया हमारे जीवन का अनिवार्य अंग बन गया है। बालक कंप्यूटर मोबाइल में ही उलझा रहता है एक जमाने में हर दैनिक अखबार सप्ताह में एक या दो बार बाल साहित्य परिशिष्ट प्रकाशित होते थे।

21 वीं सदी में वैज्ञानिक और यांत्रिक आविष्कारों चिंतन, मनन रहन-सहन काम-काज की बदलती शैली से बाल मन भी प्रभावित है। अतः बाल साहित्य भी परिष्कृत रुचि का होना आवश्यक है। बालसाहित्य बच्चों की रुचि योग्यता एवं प्रतिभा को ध्यान में रखकर लिखा जाना आवश्यक है। बाल साहित्य संस्कृति समाज राष्ट्र विश्व बंधुत्व शिक्षा और बच्चों के सर्वांगीण विकास की दृष्टि से बेहद महत्वपूर्ण है। बालसाहित्य बच्चों में आत्मविश्वास तथा आत्मविकास एवं आत्मनिष्ठा का संचार करता है इसके माध्यम से बच्चे स्वयं को आधुनिक जीवन की चुनौतियों के अनुरूप ढालने में समर्थ रहे। बालसाहित्य सामान्य साहित्य से पूरी तरह भिन्न होता है यह एक स्वतंत्र विषय है जिसके अंतर्गत बाल कथा, कविता, नाटक, एकांकी, जीवनी आदि प्रमुख विधाएं समाहित हैं।

मानवता का धर्म ही मानवीय वृत्तियों को आधारभूत चेतना प्रदान करता है। प्राणीमात्र की सेवा करना मनुष्यता की निशानी होती है, जो बचपन के संस्कारों से प्राप्त होती है। कला जीवन का एक कोण है जो मानव प्रवृत्तियों के माध्यम से अभिव्यक्त होता है। बाल साहित्य बच्चों के मन में अच्छे बनने के प्रति एक ललक जगाता है। उनकी चेतना और सजगता को भी

मिनट में आपको निरुत्तर कर देगा, कि उसकी जिज्ञासा इतनी बलवती है, उसकी कल्पना इतनी विस्तृत है, उसकी भावना विश्व के हर जीवन को छुती है और निरंतर कुछ जानना चाहती है, कुछ पाना चाहती है। हम थक जाते हैं और कहते हैं कि इस समय नहीं फिर और वह समय कभी नहीं आता क्योंकि हमारे जीवन में उसका उत्तर कभी नहीं आता, समाधान कभी नहीं आता आवश्यकता यह है कि हम यह समझे कि बालक की जिज्ञासा हमारी जिज्ञासा से विशाल है और इस जिज्ञासा को किसी एक दिशा में बांधना बड़ा कठिन है। किसी भी समाज का बालसाहित्य सामाजिक यथार्थ का सूचक होता है बालसाहित्य समाज के जीवन दर्शन का सूचक होने के साथ-साथ उसके विकास की अवस्था का द्योतक भी होता है।

गुलजार का बाल साहित्य

गुलजार की ख्याति उनकी फिल्में, फिल्मी गीत और नज्में है। उनकी कविताओं के भी लोग दीवाने हैं लेकिन, गुलजार ने बालसाहित्य की भी रचना की है। हालांकि तुलनात्मक रूप से देखे तो उनके बालसाहित्य रोचक है और उससे गुलजार की बाल मन की समझ पर प्रकाश पड़ता है। उनके द्वारा रचित बालसाहित्य बोसकी का पंचतंत्र, एक चूरण सम्पूरन, झूठ के जल गए दोनों पांव, गधा ऊफ बड़ा ही गधा है, हाथ लगी हलवे की हांडी, टुकड़े टुकड़े जोड़ के, बोसकी के कप्तान चाचा, बोसकी का कौआ नामा, बोसकी की गिनती, बोसकी के गण्ये, बोसकी के ब्राह्मण, बोसकी के धनवान। गुलजार की लेखनी से बच्चों के लिए टेलीविजन और सिनेमा के परदे पर भी बहुत कुछ प्रसारित हो चुका है, जैसे-पोटलीवाले बाबा, सिंदबाद, मोगली आदि के गीत एवं कहानीयां खूब लोकप्रिय हुईं और बच्चों द्वारा पसंद की गईं। वह दूरदर्शन के 'जंगल बुक', 'एलिस इन वंडरलैंड', 'गुच्छे' और 'पोटली बाबा की' सरीखे बाल कार्यक्रमों में संवाद और कुछ गीत भी लिख चुके हैं। मोगली का टाइटल गीत जंगल- जंगल बात चली है जाता चला है, चड़्डी पहन के फूल खिला है फूल खिला है। तो आज भी सबके मन को भा जाता है। वास्तव में गुलजार के बाल गीत कविताएं उन्हें उच्च कोटि का बाल मनोविज्ञान की समझ रखने वाला लेखक बनती है। उन्होंने बच्चों के लिए फिल्म टेलीविजन और पुस्तकों के रूप में हाल ही के वर्षों में काफी काम किया है। शायरी नज्म को पाठ्यक्रम से बाहर निकाल कर लोगों तक पहुंचने वाले इस फनकार ने अपने दिल को बच्चा करके जब बच्चों के लिए लिखा तो ऐसा लिखा कि वह गीत पीढ़ी दर पीढ़ी धरोहर की तरह आगे बढ़ते गए। 'गुड्डी' फिल्म का गीत हमको मन की शक्ति देना मन विजय करें आज भी देश भर के विद्यालयों की

प्रार्थना सभा में बच्चों को शक्ति देता है और और 'मकड़ी' फिल्म के 'ओ पापड़ वाले पंगा न ले' में यह शक्ति बच्चों को कमतर आंकने वालों को अंगूठा दिखाती है। गुलजार भारतीय भाषाओं में बच्चों के लिए काफी कुछ लिखना पसंद करते हैं। उनका कहना है कि हमारी भाषा में जितना बाल साहित्य लिखा जाना चाहिए उतना नहीं लिखा गया बच्चों को उनकी दुनिया का साहित्य देना बेहद जरूरी है, इसलिए उनकी सक्रियता बाल साहित्य में अधिक दिखाई देती है। उन्हें बच्चों संग बात करते समय कैसे उन्हें बौद्धिक मसलों की जटिल दीवार तोड़कर बच्चों की काल्पनिक दुनिया में खेलने का हुनर आता है। अनेक सृजनात्मक कार्यों सहित विज्ञान के चकमक जहां में साल चढ़ने का जीना है, पांव में पहला महीना है, जैसी दो पंक्तियां देकर बच्चों की जादूई नजर बचाए रखने का प्रयास वे करते हैं। उनके बालसाहित्य में उनका दोस्ताना रूप सामने आता है। भाव और भावबोध के स्तर पर गुलजार की रचनाओं में बच्चे उत्साही जिज्ञासु, भावुक और अपने परिवेश में सक्रिय भूमिका में नजर आते हैं। भाषा शैली के स्तर पर गुलजार उर्दू मिश्रित आम बोलचाल के भाषा का प्रयोग करते हैं और यह उनके लिए स्वाभाविक भी है। बच्चों की समझ के अनुरूप शब्दों का तद्रूप रूप हमें ज्यादा दिखाई देता है। उनकी बाल रचनाओं के केंद्र में बच्चे हैं और बच्चों की भावनाएं अपने कोमल रूप में स्वयं पाती है। उन्होंने अनेक बाल कार्यक्रमों की पटकथा लिखी है, अनेक धारावाहिकों के लिए गीत रचे हैं और सिनेमा के बड़े पर्दे पर हिंदी फिल्मों के कुछ कालजर्ई बाल गीतों की रचना की है। तुलनात्मक रूप में भले ही गुलजार निरंतर बाल साहित्य सृजन में नहीं लगे हो लेकिन उन्होंने जितना भी लिखा है वह महत्वपूर्ण है।

बच्चों के लिए लिखे फिल्मी गीत

गुलजार ने कुछ बहुत ही खूबसूरत गीत लिखे हैं जो है तो मूल रूप से बच्चों के लिए लेकिन आज भी यह सब के मन को मोहते हैं। उनका गीत 'लकड़ी की काठी काठी पे घोड़ा' जो मासूम फिल्म के लिए लिखा गया था, वह बाल साहित्य के किसी भी कसौटी पर सबके ऊपर है। अंदाज़ फिल्म में लिखा गया उनका बाल गीत मम्मी बोलो- बोलो, पापा बोलो- बोलो खूब लोकप्रिय हुआ था। गुलजार की कलम ने लाखों बच्चों को गुदगुदाया है, हंसाया है और उनके भावों को स्वर दिया है। इसी प्रकार फिल्म 'किताब' में उनका बाल मनोविज्ञान और संवेदनशीलता दिखाई देती है, फिल्म का मुख्य पात्र बच्चा पढ़ाई और किताबों से दूर भागा रहता है, क्योंकि उनका लिखा गीत ही कुछ इस तरह है-

अ-आ इ-ई, अ-आ इ-ई,
 मास्टर जी की आ गई चिट्ठी
 चिट्ठी में से निकली बिल्ली
 बिल्ली खाए जर्दा पाना..

सन 1972 में आई फिल्म 'परिचय' का सरगम गीत 'सारे के सारे गामा को लेकर गाते चले' बहुत ही सरल शब्दों में बच्चों को सरगम की बारीकियां बताता है। इसी प्रकार चाची 420 का गीत 'चुपड़ी-चुपड़ी' चाची भी बड़ा ही नटखट बन पड़ा है। वास्तव में गुलजार ने बच्चों के लिए जो गीत लिखे वह बिल्कुल उनके समझ, भाषा और मनोविज्ञान के अनुकूल है इसलिए उनके बाल गीत भी उतने ही लोकप्रिय है जितने उनके अन्य गीत। गुलजार ने बोसकी का पंचतंत्र में भाषा के स्तर पर व्यापक बदलाव किए हैं और पूरी कहानीयां, कविता में पिरोए होने के बावजूद संवाद के माध्यम से आगे बढ़ती है। नए संदर्भ और प्रयोग भी खूब आए हैं जैसे - 'तेरी मां को लगेगी गोली', 'शोहरत सुन आएंगे डाकू', 'दरोगा ने अफसर से' इस तरह के नए सभ्यता के प्रतीक पूरे पंचतंत्र में शामिल किए गए हैं। यह प्रयोग रचना के अनुकूल होने के साथ-साथ आजकल के बच्चों की समझ के अनुरूप भी है। पुस्तक की संरचना में सहज-सरल भाषा के साथ-साथ चित्रों का भी भरपूर प्रयोग हुआ है, जो लेखक की बच्चों के लिए चित्र प्रधान रचना और रुझान को भी प्रतिबिंबित करता है।

बाल साहित्य की चुनौतियां और भविष्य

वर्तमान में बाल साहित्य के स्वरूप में परिवर्तन आया है वैज्ञानिक तरक्की के साधनों में पश्चिमी सभ्यता और भोगवाद का आधिपत्य बढ़ा दिया है। लोककथाओं लोकगीतों का स्थान धीरे-धीरे समाप्त होता जा रहा है। आज विश्व भर में बच्चों पर मीडिया के प्रभाव को लेकर सबसे अधिक चिंता उसके हिंसात्मक प्रभावों की है। मनोवैज्ञानिक सर्वेक्षण के अनुसार बचपन में पढ़नेवाले हिंसा के प्रभाव बड़े दूरगामी होते हैं। यह बच्चे के विकास, चरित्र, आचरण, व्यवहार, विचार, स्वभाव, कार्य शैली आदि सबको प्रभावित करते हैं। बच्चों की मानसिक आवश्यकता की पूर्ति का शक्तिशाली माध्यम अच्छा बालसाहित्य ही है, क्योंकि आसपास की सुपरिचित वस्तुओं पशु-पक्षियों खिलौने की कहानीयां उसे अपने अनुभव को नए संदर्भ में देखने का अवसर देती है।

आज के बालक कल के नागरिक है। हम बालकों को जिस प्रकार का साहित्य देंगे उस के अनुसार कल के समाज का रूप निश्चित होगा। वयस्कों को तो बदलना संभव नहीं है लेकिन बालकों का परिष्कार बालसाहित्य कर सकता है साहित्य जीवन के महान मूल्यों का साधारणीकरण करता है। परीकथाओं और लोककथाओं के बीच पालने वाले बच्चों को सच्चाई, ईमानदारी निर्भीकता और न्याय प्रियता के भाव सहज रूप से ही भर जाते हैं। जब कभी हम अपने समाज अथवा राष्ट्र में किसी बात की अत्यंत आवश्यकता का अनुभव करते हैं तो उसकी सर्वप्रथम प्रतिक्रिया बालसाहित्य पर होती है। चाहे कोई राष्ट्र लोकतंत्रिय अथवा समाजवादी उसकी सबसे बड़ी समस्या आज यही है कि राजनीतिक और सामाजिक संस्थाओं का संचालन करनेवाले साधारण जन समुदाय को सच्चाई, ईमानदारी, सहनशीलता विद्वत्ता और मूल्यों की भावना जैसे महान गुणा से संपन्न कैसे किया जाए? इस महत्वपूर्ण काम में बाल साहित्य बहुत बड़ा योगदान दे सकता है।

बच्चों की चेतना अलौकिक है उनकी परीक्षण शक्ति अद्भुत है। विनोद प्रियता और ऊर्जा उसमें स्वतः ही विद्यमान है और सदैव नवीनता की ओर उन्मुख उसका बाल मन एक खोजी अन्वेषक की तरह हर समय क्रियाशील एवं सचेत रहता है। इन सभी विशेषताओं साथ-साथ बाल मन इतना संवेदनशील है कि जरा से आघात से सहम जाता है। इन सभी बातों को ध्यान में रखते हुए बाल साहित्य रचा जाना चाहिए। क्योंकि आज का बच्चा 20-25 साल पहले के दौर के बच्चे से एकदम अलग है वह कहीं अधिक मेधावी तेज तर्रार और आधुनिकता से लैस है। प्राथमिक स्तर पर बच्चों के लिए बालसाहित्य के चयन का मुख्य आधार रोचक विषय वस्तु होना चाहिए। रोचक बालसाहित्य बच्चों में पढ़ने की उत्सुकता पैदा करके, उसे पढ़ने की क्षमता का विकास करते हैं। भाषा शिक्षण के संदर्भ में बाल साहित्य बच्चों में पढ़ने की संस्कृति का विकास करता है। समकालीन बाल साहित्य का स्वरूप समकालीन जीवन की दशाओं और आवश्यकताओं के अनुरूप होना चाहिए। आज जब बालक कदम कदम पर यथार्थ का सामना कर रहे हैं तो बाल साहित्य की महत्वपूर्ण जिम्मेदारी है कि वह समकालीन पारिवारिक और सामाजिक घटनाओं के यथार्थ को इस तरह दर्शाए की बच्चों में जीवन मूल्यों का यथोचित विकास हो।

आज जब मानवी मूल्यों का विघटन हो रहा है, नैतिक मूल्य गिर रहे हैं, स्वार्थ, भ्रष्टाचार अनैतिकता का बोलबाला है, ऐसे समय में बाल साहित्यकारों की भूमिका बड़ी अहम है, उ

ऐसे बाल साहित्य सृजन की और उन्मुख होना है जो क्षणिक मन बहलाव का न होकर स्थाई रूप से बच्चों के चरित्र विकास में उनका मनोबल ऊंचा करने में प्रेरक सिद्ध हो।

21वीं सदी के दौर में वैज्ञानिक और यांत्रिक आविष्कारों चिंतन-मनन, रहन-सहन, काम-काज की बदलती शैली से बाल मन प्रभावित है अतः बाल साहित्य भी परिष्कृत रुचि का होना आवश्यक है। मारिया मांटेसरी के अनुसार शिक्षा का उद्देश्य बच्चों के दिमाग में उस आदमी को जगाना है जो सोया हुआ है। शिक्षा का कार्य केवल निरीक्षण करना नहीं, बच्चों को रूपांतरित करना है। जो शिक्षा मानव में सदृष्टियों को जागृत ही नहीं करती उसे प्रेय से श्रेय की ओर नहीं ले जाती, जो उसके हृदय में प्रविष्ट होकर उसे एक श्रेष्ठ जीवन स्वप्न से नहीं भर देती, वह शिक्षा नहीं है केवल साक्षरता है और आज ऐसे साक्षर मूर्खों की बढ़ती हुई संख्या ही जगत की अनेक समस्याओं का कारण है। वर्तमान शिक्षण प्रणाली ने बालकों को मशीन बना दिया है जिससे उनके सोचने और विश्लेषण करने की शक्ति दब जाती है। दूसरों से प्राप्त ज्ञान बालकों के लिए जरूरी है, किंतु यह ज्यादा जरूरी है कि इस ज्ञान को वह अपनी बुद्धि से परख कर अपना बनाए अन्यथा उसका बौद्धिक विकास नहीं हो पाएगा। सामान्य तौर पर बालकों की मूल आवश्यकताएं निम्नलिखित हैं, जिनकी पूर्ति बाल साहित्य से होती है जैसे सुरक्षा की आवश्यकता, आत्मीय संबंध की आवश्यकता, प्यार पाने और प्यार करने की आवश्यकता, प्रशंसनीय कार्य करने की और उसकी स्वीकृति पाने की आवश्यकता, निरसता से मुक्ति की आवश्यकता, सौंदर्यानुभूति की आवश्यकता सौंदर्यानुभूति की आवश्यकता इ. के लिए जरूरी है कि पाठ्य पुस्तकों के अलावा इतर पुस्तकें पढ़ने के लिए बच्चों को प्रेरणा मिले।

संदर्भ

1. अशोक वाजपेई गुलजार की कविता गुलजार कृत पंद्रह पांच पचहत्तर से, वाणी प्रकाशन नई दिल्ली, पूर्व कथना
2. गुलजार, बोस्की के कप्तान चाचा, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली 2002
3. मेघना गुलजार, बिकॉज ही इज, रूपा पब्लिकेशन, मुंबई 2004
4. गुलजार रावि पार और अन्य कहानियां, रूपा पब्लिकेशन, नई दिल्ली 2014

ISSN – 2347-7075
Impact Factor – 8.141

International Journal of Advance and Applied Research

Special Issue On

“Relevance of Swami Dayanand Saraswati & Indian Nationalism”

January- February 2025

Volume-6

Issue-7

Executive Editors

Dr. Priti D. Pohekar

Dr. T. B. Puri

**International Journal of Advance and
Applied Research
(IJAAR)**

*A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed
Journal*

ISSN - 2347-7075

Impact Factor- 8.141

January- 2025

Volume-6

Issue-7

Part - B

Published by:

Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

Website: <https://ijaar.co.in>

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: editor@ijaar.co.in

For Publication Call On - 8624946865

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page
76	प्रा. बनसोडे राजेंद्र बंकटी	स्वामी दयानंद सरस्वती यांची धार्मिक विचार	319 - 321
77	प्रा. किशोर नारायण काळुशे	स्वामी दयानंद सरस्वती धर्मसुधारक आणि समाजसुधारक	322 - 324
78	प्रा. डॉ. नरेंद्र धोंडीराम शिंदे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांची ग्रंथसंपदा व समीक्षा	325 - 327
79	प्रा. डॉ. बल्लोरे एस.के.	दयानंद सरस्वती यांचे अंधश्रद्धा आणि सामाजिक सुधारणावादी चळवळ	331 - 333
80	प्रा. डॉ. वीरश्री व्ही. आर्य	संस्कारों के पुरोधे स्वामी दयानंद सरस्वती	335 - 337
81	प्रा. डॉ. दिगंबर मुडेगांवकर	नवीन शैक्षणिक धोरणात महर्षी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची उपयुक्तता	338 - 340
82	प्रा. बारकू मास्कर शिंगाडे	हिन्दी भाषा साहित्य और स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार	342 - 344
83	प्रा. ज्योती बाबूराव चिलवंत	हिंदी भाषा साहित्य : स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार	350 - 352
84	प्रा. डॉ. शामल भिवराव जाधव	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक विचार व कार्य	354 - 356
85	प्रा. डॉ. एल. यू. मेश्राम	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	357 - 359
86	डॉ. एन. बी. आघाव डॉ. गणेश बालासाहेब बनसोडे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय व सामाजिक विचार	359 - 364
87	प्रा. डॉ. पी. एस. लोखंडे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार	365 - 367
88	डॉ. सुहास मोराळे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे समग्र विचार	368 - 371
89	प्रियंका जालिंदर चव्हाण डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य	372 - 375
90	प्रो. डॉ. नवनाथराव आघाव	स्वामी दयानंद सरस्वती: सुधारणावादी	376 - 383
91	शेख अनिसा महेबुब	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक कार्य	384 - 388
92	सुश्री. स्वाति हिराजी देडे डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ	स्वामी दयानंद सरस्वती और समाज सुधार	389 - 390

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

प्रा. डॉ. एल. यू. मेश्राम

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

Corresponding Author - प्रा. डॉ. एल. यू. मेश्राम

DOI - 10.5281/zenodo.14792922

प्रस्तावना :

मानवतेचे उपासक स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे मूळ नांव मूलशंकर होते. त्यांच्या घराण्यात ज्ञानाची परंपरा होती. त्यांचा जन्म १२ फेब्रुवारी १८२४ रोजी टनकारा येथे झाला. बालवयापासून त्यांना अध्यात्माची आवड होती. "पूर्णानंद सरस्वती या महाराष्ट्रीय संन्याशाकडून त्याने दीक्षा घेतली" या सन्यास घेतल्यानंतरही त्याने योग्याचा शोध सुरूच ठेवला. स्वामी विरजानंदाची भेट झाली. शेवटी त्यांना योग्य गुरू भेटला. ते ज्ञानधारक होते. कष्टाशिवाय ज्ञान मिळत नाही अशी त्यांची धारणा होती. "स्वामीजींच्या राजकीय विचारांचा स्रोत मुख्यतः मनुस्मृती, महाभारत आदी ग्रंथ आहेत" स्वामीजींनी सत्यार्थ प्रकाश, वेदभाष्य, संस्कार निधी व्यवहार भानू इ. ग्रंथ लिहिले. प्रस्तूत लेखाचा उद्देश स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचा आढावा घेणे हा आहे.

स्वामीजींची वेदावर निष्ठा होती. वेद हेच खरे आर्षग्रंथ आहेत. वेदात मूर्ती पूजेचे समर्थन नाही. जातिप्रथेचे समर्थन नाही सतज्ञानाची गंगोत्री वेदातच आहे. "वेदाकडे चला" असा संदेश दिला. कोणतेही शासन राज्यकारभार करीत असतांना वेदानुसार राज्यकारभार केला पाहिजे त्यात भेदाभेद उच्च निचतेला धारा नाही अशी त्यांची शिकवण होती.

स्वामीजींनी मूर्ती पूजेचे खंडन केले. देव्याच्यातले देव गंगेत बुडवायला त्यांनी सांगितले. "वेद हे ईश्वरनिर्मित ग्रंथ आहेत आणि म्हणून ते सत्य आहेत अशी त्यांची धारणा होती" आपल्या विचारांचा प्रचार प्रसारासाठी त्यांनी १८७५ मध्ये आर्य समाज ही संघटना स्थापन केली.

स्वराज्याची संकल्पना मांडणारे स्वामीजी पहिले भारतीय होते. आर्य समाजाची स्थापना झाल्यावर दहा वर्षांनी राष्ट्रीय काँग्रेसने स्वराज्याचा विचार केला "मला स्वराज्य या शब्दाचा बोध दयानंदांच्या ग्रंथातून झाला असे दादाभाई नौरोजींनी म्हंटले होते." दादाभाई नौरोजी भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक मानले जातात. परंतु त्यांनी स्वराज्य शब्दाचा बोध दयानंदांच्या ग्रंथातून झाला असे नमूद केले आहे. लोकमान्य टिळकांनी म्हंटले आहे महर्षि दयानंद हे स्वराज्याचे प्रथम संदेश वाहक आहेत. स्वामीजींच्या अगोदर स्वराज्यही संकल्पना वापरल्या जात नव्हती असे दिसून येते. राष्ट्रवादाचे बीज सुध्दा स्वामीजींनी रापन केले. माजी लोकसभा अध्यक्ष "डॉ. अय्यंगार म्हणतात म. गांधी हे राष्ट्रपिता आहेत तर दयानंद राष्ट्रपितामह आहेत." यावरून त्यांच्या कार्याची महती कळून येते.

धर्मकारण, समाजकारण व राजकारण यांचा त्रिवेणी संगम त्यांच्या विचारात आढळून येतो.

त्यांच्या प्रबोधनात राजनितीला प्रमुख स्थान होते. राजनिती ही लोकांना न्याय देण्यासाठी असते आणि असली पाहिजे हे त्यांच्या विचारातून दिसून येते. निती न्यायापासून अलग करता येत नाही. कायदे न्यायावर आधारलेले असले पाहिजे. स्वामीजींनी न्याय संकल्पनेवर खोलात जाऊन अभ्यास केला होता. राज्य व्यवस्थित चालविण्यासाठी १) विद्या परिषद, २) धर्म परिषद आणि ३) राज्य परिषदांचे गठन करणे आवश्यक आहे असे त्यांनी सांगितले आहे.

शिक्षणाला स्वामीजींनी महत्व दिले होते. शिक्षणावर राज्याचे भवितव्य अवलंबून असते मोफत व सर्वाना शिक्षण राज्याने द्यावे हे राज्याचे कर्तव्य आहे असे स्वामीजी म्हणत असत. राजधर्म व राजनिती विषयक विचार स्वामीजींनी ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद, मनुस्मृती आदी ग्रंथातून घेतले होते. ज्ञान हे मनुष्य बनण्यासाठी होते. माणसांच्या चरित्र्याची जडण घडण करणे हेच शिक्षणाचे प्रयोजन आहे असे ते म्हणत असत.

समारोप :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्म सुधारणा, समाज सुधारणा व राष्ट्रोन्नती यांचा एकत्रित विचार केला होता. त्यांचे राजकीय विचार वेदावर आधारित होते. जगाचे संपूर्ण ज्ञान वेदांमध्ये आहे अशी त्यांची धारणा होती राज्य प्रजेसाठी असते. प्रजेचे सुख व कल्याण हेच राज्याचे उद्दिष्ट असते असे ते म्हणत असत वैदिक शासन स्वराज्य, सामाजिक न्याय, स्वदेशी, राजकीय शिक्षण, लोकशाही मूल्य या संकल्पना त्यांच्या राजकीय विचारातून प्रतिबिंबित होतात. आजच्या बदललेल्या परिस्थितीत स्वामीजींच्या राजकीय विचारांची नितांत आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

- १) वाघमारे, जनार्दन २०१० स्वामी दयानंद सरस्वती व्यक्ती, विचार आणि कर्तृत्व कीर्ती प्रकाशन औरंगाबाद. पृ. १३
- २) उपरोक्त पृ. ३६
- ३) <https://marathiindiatimes.com>
- ४) वाघमारे, जनार्दन उपरोक्त पृ. ३
- ५) <https://marathiindiatimes.com>
- ६) वाघमारे, जनार्दन उपरोक्त पृ. ३२

RNI-MAHMUL03826
ISSN3048-7986(Print)

International Multilingual Monthly Research Journal

• **UTKARSH** •

Peer Reviewed and Referred
International Multidisciplinary
Monthly Research Journal
Vol. I, Issue -II, February 2025

EDITOR

Dr. Saroj Namdeorao Pagare

Assistant Professor, Dept. of Hindi,
Maharaja Sayajirao Gaikwad Arts, Commerce &
Science College, Bajarsawangi, Tq. Khultabad,
Dist. Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad)
Maharashtra, India

Published by

Govind Shankar Waghmare

Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad)
Maharashtra (India)

UTKARSH PRAKASHAN

Index

Sr. No.	Volume - I, Issue-II, February 2025		Page No.
	Published by - Utkarsh Prakashan, Chh. Sambhajinagar		
1	Authors:	Dr Sumit B Waghmare	1-4
	Paper Title :	Narendra Modi's Foreign Policy	
2	Authors:	Mr. Kuldeep N. Chavan, Prof. Dr. P.V.Deshmukh	5-11
	Paper Title :	Indebtedness in Maharashtra with Special Reference to Marathwada: A Comprehensive Study	
3	Authors:	Miss. Shejwal Vaishali Shivdas	12-18
	Paper Title :	A Study Of Depression & Mental Health Among Unsuccessful Student's In Examination	
4	Authors:	Varsha Uttamrao Nalawade	19-22
	Paper Title :	Agricultural Distress and Farmers Suicides	
5	Authors:	Prof. Dr. Vrushali Madhukar Desai	23-32
	Paper Title :	The Comparative Study of C. D. Narsimhaiah & Gayatri Spivak: As a Postcolonial Theorist & Critic.	
6	Authors:	Mrs. Varsha K. Wadkar	33-36
	Paper Title:	The Art of Feminist Resistance: Creative Expression and Gender Politics in Michele Roberts' Novels	
7	Authors:	डॉ संतोष तांदळे	37-43
	Paper Title:	मुक्तिबोध की कविता में पूंजीवाद का विरोध	
8	Authors:	प्रा. डॉ. संजय किशनराव भालेराव	44-53
	Paper Title:	भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग : एक प्रशासकीय विश्लेषण	
9	Authors:	डॉ. राजु तुपे, प्रा.डॉ.एल.यू. मेश्राम,	54-57
	Paper Title:	ओबीसी आरक्षण अंमलबजावणीत व्ही. पी. सिंग शासनाची भूमिका	
10	Authors:	डॉ बाबासाहेब गणपतराव देशमुख	58-62
	Paper Title:	महिला सक्षमीकरण वास्तव आणि आव्हाने	
11	Authors:	डॉ. संगीता मुरलीधर आहिरे	63-70
	Paper Title:	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे साहित्यिक विचार : एक चिंतन	

12	Authors:	जानकी माणिकराव जाधव	
	Paper Title:	दलित आत्मकथने : पुरुष, स्त्री	71-76
13	Authors:	बाळासाहेब जगन्नाथ गायके	
	Paper Title:	ना. धों महानोर यांचे ललित गद्य	77-80
14	Authors:	रामचंद्र गंगाराम भरांडे	
	Paper Title:	जल व्यवस्थापन एक अभ्यास	81-85
15	Authors:	विनायक रामचंद्र धस, प्रोफेसर डॉ. प्रल्हाद निवृत्ती होंडे	
	Paper Title:	मराठी ललित लेखनाचे स्वरूप	86-92
16	Authors:	डॉ. राजु तुपे, प्रा.डॉ.एल.यू. मेश्राम	
	Paper Title:	महाराष्ट्राचे राजकीय नेतृत्व : मा. बाबूरावजी उपाख्य अप्पासाहेब काळे यांच्या राजकीय कारकीर्दीचा आढावा	93-98
17	Authors:	गोविंद शेषराव कागणे	
	Paper Title:	आदिवासी कादंबरी लेखनाची वाटचाल	97-100
18	Authors:	विनायक श्रीधर राठोड	
	Paper Title:	संशोधन पद्धती : संकल्पना, प्रक्रिया आणि उपयोजना	101-104

◀ 16 ▶

महाराष्ट्राचे राजकीय नेतृत्व : मा. बाबूरावजी उपाख्य अप्पासाहेब काळे यांच्या राजकीय कारकीर्दीचा आढावा

डॉ. राजु तुपे
प्रा.डॉ.एल.यू. मेश्राम,

- ग्रंथपाल,
- पं. जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यापूर्वी 150 वर्षांहून अधिक वर्षे भारत हा ब्रिटिशांच्या अधिपत्याखाली होता. भारत हा ब्रिटिशांच्या अधिपत्याखाली जरी असला, तरी भारता अंतर्गत छोटे छोटे संस्थानिक ब्रिटिशांचे मांडलिकत्व पत्करून राज्य कारभार करत होती. यामध्ये हैद्राबाद हे एक निजामाच्या अधिपत्याखालील संस्थान होते. त्यावेळी हैद्राबाद या संस्थानात तेलंगणा, आंध्र प्रदेश, कर्नाटकातील आणि महाराष्ट्रातील मराठवाडा हा प्रदेश समाविष्ट होता. हैद्राबाद संस्थानातील निजाम सरकार हे निरंकुश, राजसत्ता होती. तसेच ते जनतेची पिळवणूक करणारे धार्मिक शासन होते. 15 ऑगस्ट, 1947 ला भारत स्वतंत्र झाल्यावर भारतातील अनेक संस्थाने भारतात विलीन झाले होते मात्र हैद्राबाद या संस्थानाच्या विलीनीकरणाचा प्रश्न सुटला नव्हता. भारत स्वतंत्र झाल्यावर हैद्राबाद संस्थानाच्या विलीनीकरणाच्या कारवायांनी चांगलाच वेग

घेतला. यालाच हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम असे म्हटले गेले. यामध्ये अनेक स्वातंत्र्यसेनानी, नागरिकांनी, विद्यार्थ्यांनी, राजकीय, सामाजिक कार्यकर्त्यांनी लढा दिला. यामध्ये प्रकर्षाने ज्यांचा उल्लेख होतो ते म्हणजे स्वातंत्र्यसेनानी, माजी मंत्री, लोकनेते बाबूरावजी (अप्पासाहेब) काळे हे होय. "त्यांनी वयाच्या 16 व्या वर्षीच सन 1940-41 च्या स्वातंत्र्य संग्रामात सहभाग घेतला होता."¹ यातूनच त्यांच्या ज्वाज्वल्य देशप्रेमाची ओळख आपणांस होते. प्रस्तूत लेखाचा उद्देश बाबूरावजी काळे यांच्या राजकीय कार्याचा धावता आढावा घेणे हा आहे.

प्रारंभ काल :-

मा. बाबूरावजी काळे यांचा जन्म 25 ऑगस्ट, 1925 रोजी खरचाणे, जि. जळगांव येथे झाला. शेती व समाजकार्य यांची त्यांना विद्यार्थीदशेपासून आवडच होती. सन 1946-47 मध्ये रझाकारांच्या विरोधी सीमांकित शिबिर योजनेनुसार शेंदुर्णी येथील सशस्त्र

शिविरात ते सैनिक म्हणून दाखल झाले. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील त्यांची अत्युच्च कामगिरी म्हणजे 1947 मध्ये सोयगांव येथील पोलीस स्थानकावर तिरंगा फडकावित सत्याग्रह केला.

"याबद्दल त्यांना निजाम सरकारकडून शिक्षा होऊन तुरुंगवासही झाला. परंतु, बाबुरावजी काळे हे निजामाला देखील पुरून उरले."² असे म्हणावयास हरकत नाही. कारण ते तुरुंग फोडून बाहेर आले. यावरून त्यांच्या संघर्षशाली नेतृत्वाचे दर्शन होते.

17 सप्टेंबर 1948 ला हैद्राबाद संस्थान भारतातर्फे करण्यात आलेल्या पोलीस कारवाईमुळे मुक्त झाले. यानंतर त्यांनी शिक्षण, सहकार, कामगार चळवळी अशा क्षेत्रातून आपली समाजसेवा सुरू केली. सन 1948 ते 1950 या दरम्यान श्री. बाबुरावजी काळे हे हैद्राबाद राज्य शांतता समितीचे सदस्य होते. तसेच मराठवाड्यातील शैक्षणिक क्षेत्रात अग्रगण्य समजल्या जाणाऱ्या मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळाची स्थापना 1958 साली झाली ते त्याचे संस्थापक, सदस्य होते. हा त्यांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील कारकिर्दीचा प्रारंभहोता.

स्वातंत्र्यसंग्रामापासून त्यांनी जनसेवेचा घेतलेला वसा आयुष्याच्या शेवटपर्यंत कायम ठेवला. सन 1960-61 मध्ये ते जिल्हा सहकारी बोर्डाचे अध्यक्ष होते. "1961 मध्ये औरंगाबाद जिल्हा सहकारी भूविकास बँकेची स्थापना

झाली तेव्हा ते अध्यक्ष झाले."³ याशिवाय त्यांनी कामगार क्षेत्रात पुढाकार घेतला व एस टी वर्कर्स यूनियन (इंटक), शासकीय मुद्रणालय (इंटक) चे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी या संघटनांना एका उंचीपर्यंत नेण्याचा प्रयत्न केला. औरंगाबाद जिल्ह्याच्या जिल्हा अल्पबचत मंडळ व जिल्हा विकास मंडळाचे सभासद म्हणून त्यांनी या संस्थांना अधिकाधिक लोकाभिमुख बणवून सत्तेचे विकेंद्रीकरण करत तळागाळातल्या गरीब, गरजू लोकांच्या विकासाकरिता अहोरात्र परिश्रम घेतल्याचे दिसून येते.

निष्ठावान नेतृत्व :-

स्वातंत्र्यसंग्रामातील महात्मा गांधी, पं. नेहरूंचा त्यांच्यावर अधिक प्रभाव होता. त्यामुळे त्यांनी काँग्रेस पक्षावर निष्ठा ठेवून राजकारणाच्या माध्यमातून जनसेवेचा व समाजविकासाचा ध्यास घेतला होता. जनतेनेदेखील याची पोचपावती म्हणून त्यांना महाराष्ट्र विधिमंडळ व लोकसभेत पाठविले. तत्कालीन राज्य शासनाने देखील मराठवाड्यातील या नेतृत्वाला राज्य मंत्रीमंडळात सामील करून त्यांच्या नेतृत्वगुणांचा यथोचित सत्कार केला. त्यांनी देखील मराठवाडा व महाराष्ट्र राज्याच्या विकासात आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवलेला दिसून येतो.

लोकप्रतिनिधी म्हणून कार्य :-

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर 1962 मध्ये झालेल्या राज्य विधानसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मा. बाबूरावजी काळे हे सिल्लोड मतदारसंघातून विजयी झाले. त्यानंतर "1967 मध्ये भोकरदन विधानसभा मतदार संघ आणि 1971 च्या लोकसभा सार्वत्रिक निवडणुकीत जालना मतदारसंघातून विजयी झाले."⁴ दरम्यानच्या काळात सन 1969 मध्ये ते औरंगाबाद जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष व सन 1976 मध्ये मराठवाडा प्रदेश काँग्रेसचे संघटक म्हणून त्यांनी भूमिका बजावली आहे. लोकसभेचा कार्यकाळ त्यांचा पूर्ण होऊ शकला नाही. कारण, सन 1976 मध्ये औरंगाबाद जिल्हा स्थानिक स्वराज्य मतदार संघातून विधान परिषदेवर निवड झाली. या काळातील विधिमंडळ व लोकसभेतली त्यांची अभ्यासपूर्ण भाषणे सदस्य म्हणून जनसामान्यांच्या प्रश्नांवर वाचा फोडत त्यांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

समकालीन व वर्तमान परिस्थितीत महाराष्ट्र राज्याच्या राजकारणावर पश्चिम महाराष्ट्राच्या भागाचा प्रभाव व पकड असल्याचे अनेकदा सिद्ध झालेले आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील शिक्षण, सहकार, सिंचनाच्या माध्यमातून त्यांनी आपल्या भागाचा विकास तर घडवून आणलाच परंतु, राज्याच्या राजकारणाला निर्णायक वळण देण्याची ताकद देखील निर्माण केली.

त्यामानाने मराठवाडा हा मागासलेला असल्याने राज्य मंत्रिमंडळात व राज्य राजकारणात त्यांचा प्रभाव नगण्य राहिलेला आहे. परंतु, समकालीन राजकारणात पश्चिम महाराष्ट्राच्या नेतृत्वांना शह देण्याचे व मराठवाड्याचे महत्व अधोरेखित करण्यासाठी ज्या समकालीन काँग्रेस नेतृत्वाचा समावेश होता त्यामध्ये माजी मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांच्यानंतर मा. बाबूरावजी काळे यांचे नाव मोठ्या आदराने घेतले जाते. सन 1975 मध्ये "मा. शंकरराव चव्हाणांना मुख्यमंत्री करण्यामध्ये त्यांचा मोलाचा वाटा होता"⁵ हे तत्कालीन राजकारणाच्या अभ्यासातून लक्षात येते.

मा. बाबूरावजी काळे हे विधिमंडळाचे सदस्य असण्याबरोबरच त्यांनी मंत्रिमंडळात संबंधित विभागाचे मंत्री म्हणून राज्यांच्या महत्वाच्या प्रश्नांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये माजी मुख्यमंत्री श्री. शंकरराव चव्हाण यांच्या मंत्रिमंडळात फेब्रुवारी "1975 ते एप्रिल 1977 दरम्यान गृह, परिवहन विधिमंडळ कामकाज मंत्री"⁶ माजी मुख्यमंत्री श्री. वसंतदादा पाटील यांच्या मंत्रिमंडळात मार्च 1978 ते जुलै 1978 ग्रामीण विकास, परिवहन व औकाफ कॅबिनेट मंत्री, मुख्यमंत्री बॅ. अब्दुल रहमान अंतुले यांच्या मंत्रिमंडळात ग्रामविकास व तुरुंगमंत्री जून 1980 ते जाने 1982 आणि माजी मुख्यमंत्री श्री. बाबासाहेब भोसले यांच्या मंत्रिमंडळात ऑक्टोबर 1982 ते फेब्रुवारी

1983 मध्ये सहकारमंत्री म्हणून त्यांनी जबाबदारी पार पाडली. या कार्यकाळात त्यांनी महिला, दलित, आदिवासी शेतकरी, सहकारी, औद्योगिकीकरण, शेती, शिक्षण, पंचायत राज, कामगार, दळणवळण आणि प्रशासकीय सुधार या संदर्भात विधिमंडळ सदस्य आणि मंत्री म्हणून घेतलेली भूमिका यातून त्यांच्या राजकीय, सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्याचे महत्त्व लक्षात येते व या संदर्भातील भूमिका राज्यविकासासाठी मार्गदर्शक ठरणारी आहे.

समारोप :-

महाराष्ट्राचे माजी मंत्री दिवंगत मा. बाबूरावजी काळे हे विकासाभिमुख व

लोककल्याणकारी असणारे नेतृत्व होते. त्यांनी केवळ मराठवाड्यातच नव्हे, तर महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, सहकार, शैक्षणिक क्षेत्रात आपल्या कणखर व मुत्सद्दी नेतृत्वाचा ठसा उमटवलेला आहे. जनतेच्या अडीअडचणी व प्रश्न सोडवल्यामुळे समकालीन, मराठवाड्याच्या राजकारणात मा. बाबूरावजी काळे हे लोकप्रिय व विकासाभिमुख ठरले. थोडक्यात सांगायचे झाले तर ते सत्वशिल राजकारणी होते. त्यांचे कार्य हे महाराष्ट्रासाठी दिशादर्शक असे आहे.

संदर्भ :

1. नलावडे, पंडित (संपा) 2014. 'क्षितिजा पल्ल्याड' बाबूरावजी काळे यांची विधिमंडळातील निवडक भाषणे 'संपादकीय' मधून.
2. दै. सकाळ दि. 18 ऑक्टो. 2011 पृ. 10.
3. उपरोक्त
4. दै. सकाळ दि. 18 ऑक्टो. 2011 पृ. 10.
5. उपरोक्त डि. वाय. पाटिल प्रस्तावना मधून
6. नलावडे, पंडित (संपा) उपरोक्त पृ. 292.

ISSN - 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XIV

Issue - I

January - March - 2025

MARATHI PART - I / II

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal No. 40776

Single Blind Review / Double Blind Review

Impact Factor / Indexing

2023 - 7.428

www.sjifactor.com

EDITOR

Dr. Vinay Shankarrao Hatole

Assistant Professor, International Center of Excellence in Engineering
& Management (ICEEM) College, Waluj, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

PUBLISHED BY

AJANTA PRAKASHAN

Jaisingpura, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal “AJANTA”. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad), also Published the same at Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad)

Printed by

Ajanta Computer,
Near University Gate, Jaisingpura,
Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad), Maharashtra, India

Published by

Ajanta Prakashan,
Near University Gate, Jaisingpura,
Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad), Maharashtra, India
Cell No. : 9579260877, 9822620877
E-mail : ajanta2023@gmail.com, www.ajantaprakashan.in

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 7.428 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq

Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch

University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata

College of Art's and Science
Salmau Bin Abdul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides

Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam

Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari

Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath

Prof. of Statistics University of Madras
Chennai 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao

M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar

Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh

Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareilly Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar

Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf

Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi

Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora

Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Shrikrishna S. Bal

I/C Principal (Retd.),
Head, Department of Psychology,
D.B.J.College, Chiplun, Dist. Ratnagiri (M.S.)

Dr. Manoj Dixit

Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan

Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal

School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

EDITORIAL BOARD

Dr. B. R. Kamble

Kirti M. Doongursee College,
Dadar, Mumbai-28.

Dr. Sadique Razaque

Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh

Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman

Assistant Professor, Dept. of Geography,
Guwahati College Bamunimaidam, Guwahati,
Assam.

Dr. Jagdish R. Baheti

H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Vimal K. Lahari

Assistant Professor, Department of Sociology,
Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh.

Dr. Pandit Sheshrao Nalawade

I/C Principle,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalay,
Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या दर्जाचे बदलते स्वरूप डॉ. रामेश्वर एम. मोरे	१-५
२	२१ व्या शतकातील भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल व ध्येय धोरणे अरुणा साहेबराव शिंदे	६-९
३	महात्मा गांधी यांच्या विचारांची उपयुक्तता डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ	१०-१४
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार चैतन्य विनायक राठोड	१५-१८
५	रिटेल मार्केटचा शेअर मार्केटमध्ये वाढता प्रभाव दिपाली मदनदास बैरागी	१९-२३
६	अभिजात संगीतातील रस सिद्धांत डॉ. राजेश का. उमाळे	२४-२७
७	ब्रिटिश काळातील कामगार चळवळींचा अभ्यास राजेश मांजरमकर	२८-३२
८	महात्मा गांधी यांच्या विचारांची उपयुक्तता डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ	३३-३७
९	पोर्टफोलिओ मूल्यमापन तंत्रावर आधारित अध्यापन कार्यक्रमाचा इहात्ता चौथीच्या विद्यार्थ्यांच्या गणित विषयातील भागाकार संपादनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास श्री. गुलाबराव राठोड डॉ. अमोल मांडेकर	३८-४३
१०	ग्रंथालयामध्ये ई - साहित्य महत्त्व: एक आढावा श्री. नलावडे विनायक आबाजी	४४-४८
११	भारतातील आर्थिक विषमता प्रा. डॉ. सोनकांबळे डी. एन.	४९-५७
१२	भारतातील निवडणुक प्रक्रिया आणि निवडणुक सुधारणा महेश दिवटे	५८-६२

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	शिका आणि कमवा योजनेअंतर्गत शिवणकाम शिकणाऱ्या मुस्लिम महिलांचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होणारा परिणाम डॉ. सिमा चिखले (माटे)	६३-६७
१४	मानवतावाद : अर्थ आणि अन्वयार्थ संदीप ढिवरूजी गायकवाड डॉ. अनमोल शेंडे	६८-७३
१५	'राजतरंगिणी' मधील स्त्री जीवन डॉ. रमिला गायकवाड	७४-८०
१६	शिका आणि कमवा योजनेअंतर्गत शिवणकाम शिकणाऱ्या मुस्लिम महिलांचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होणाऱ्या परिणाम डॉ. सिमा चिखले (माटे)	८१-८५
१७	कुक्कुटपालन व्यासायाचे व्यवस्थापन अनिकेत सोमिनात खिल्लारे	८६-९३
१८	महाराष्ट्र विधिमंडळ-एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. ए. एस. पाटील प्रा. जी. बी. मोरे	९४-९७
१९	बाल शिक्षणात बालसाहित्याचे महत्व सिताफुले अभिनंदन बाळू	९८-१०१
२०	राजर्षी शाहू महाराजांच्या पाणी व्यवस्थापनाची प्रासंगिकता प्रियंका कृष्णकुमार लाड	१०२-१०५
२१	वेब आधारित ग्रंथालयीन संवांचा अभ्यास श्री. नलवाडे विनायक आबाजी	१०६-११०
२२	स्त्रियांची बदलती सामाजिक स्थिती जयप्रकाश विक्रमराव दहिफळे (कुतरवाडे)	१११-११३
२३	कौशल्यविकासात वृद्धी करून साधनसंपत्ती आणि क्षमतांचा लाभ मिळवतांना विवेकानंद प्रल्हादराव शेळके	११४-११९

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२४	माहितीचा अधिकार- महत्व आणि भारतीय समाज गणेश नंदू कदम	१२०-१२३
२५	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा गोंदिया जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या आर्थिक विकासातील योगदान रोहीत नारायण राक्षे	१२४-१२७
२६	विद्यार्थ्यांचा वाढता आत्महत्या दर त्याची कारणे व त्यावरील प्रशासनाची भूमिका ममता विवेकानंद देवांग	१२८-१३३
२७	महिलांचा विकास आणि बचत गट यांचा सहसंबंध अर्पिता राहूल शेजवळ	१३४-१३७
२८	बी. एड. शिक्षक-प्राध्यापकांच्या अध्यापन शैलीचा अभ्यास डॉ. विवेक जगन्नाथ पाखरे	१३८-१४३

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार - यशवंतराव चव्हाण प्रा. डॉ. माधव केरबा वाघमारे	१-५
२	'उठावण' कथेतील संघर्ष ! डॉ. संदीप आत्माराम भेले	६-८
३	भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील नेहरू व सुभाषचंद्र बोस यांचे योगदान प्रा. डॉ. मुळे अविनाश बाबुराव	९-१२
४	तथागत गौतम बुद्धांनी मानव जातिच्या कल्याणासाठी सांगितलेले आदर्श तत्त्वज्ञान प्रो. डॉ. सुषमा शंकरराव प्रधान	१३-१७
५	यशवंतराव चव्हाण: एक चिकित्सक अभ्यास प्रा. शिवाजी सिरसाठ	१८-२०

१६. यशवंतराव चव्हाण: एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. शिवाजी सिरसाठ

मराठी विभाग, पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

प्रस्तावना

देवराष्ट्रातील लहानसा यशवंत त्यांचे शालेय शिक्षण देवराष्ट्र या त्यांच्या जन्म गावापासून जवळ असलेल्या क-हाडला चालू होते. तत्कालीनदृष्ट्या देशाच्या परिस्थितीचा विचार करता हा धामधुमीचा कालखंड इंग्रज सरकार राजकीय केंद्यांना पाण्यात पाहत असत. वैद्यकीय सेवा, अन्नपाण्याची मदत या विषयी सरकारचे पुर्णतः दुर्लक्ष होते. याकरीता जतिंद्रनाथांनी आपले उपोषण तुरुंगात आरंभिले. या उपोषणामुळे दासाची प्रकृती खालावल्यामुळे ही माहिती देणारी पत्रके क-हाड मध्ये कोणताही मागमुस न लागता दररोज वाटली जात असे. लहान यशवंत हे पत्रक आपल्या शाळेतील समवयस्क मुलांसह गावाकडे परंत जातांना वाचत असे. त्यांना वाटे जतिंद्रनाथांनी उपोषण मागे घ्यावे परंतु घडले वेगळेच? संपूर्ण भारतवासीयांना शोकाच्या भवसागरात बुडवून जतिंद्रनाथांनी तुरुंगात आपल्या प्राणाची आत्माहुती दिली! उभा भारत हळहळला!

त्या दिवशी लहानसा यशवंत सारखा धुमसत होता. आपले अनावर झालेले दुःखाश्रू आवरण्याचा प्रयत्न करीत होता. लहान यशवंतच्या जीवनातील ही चित्तथरारक घटना! यशवंतरावांच्या नंतरच्या जिजवनातील सामाजिक व राजकीय विचारांची बैठक लहानपणीच्या एका अत्यंत कारुण्यपूर्ण घटनेत नंतर त्यांच्या जीवनाला अनेक धुमारे फुटले!

यशवंतराव चव्हाण: एक चिकित्सक अभ्यास

महाविद्यालयीन जीवनात त्यांना रात्री दिवा लावून अभ्यास करावा लागे. वार्षिक नियोजनातील शेवटच्या काही महिन्यात ते अभ्यास करीत असत. त्यांना तेवढा वेळ परीक्षा उत्तीर्ण होण्यासाठी सहज पुरेसा होत असे. कोल्हापुरातील उच्च शिक्षणाची काही वर्षे त्यांच्या आयुष्यातील पायाभूत आणि गतिमान अशी वर्षे ठरली. उच्च शिक्षण पुर्ण होईल किंवा नाही अशी त्यांच्या मनात सांशकता होती.

1930 ते 1945 या कालखंडात त्यांनी आपले विद्यापीठीय शिक्षण पूर्ण केले. बी.ए. झाल्यावर त्यांना वाटत होते की, सातारा किंवा क-हाडसारख्या ठिकाणी एखादे वृत्तपत्र काढून संपादक म्हणून काम करावे किंवा ग्रामीण भागात एखादी शिक्षण संस्था काढून नामांकित शिक्षक व्हावे, या सोबत सांस्कृतिक जीवनविषयक धडेही त्यांनी गिरविले. कारावासाने त्यांचे जीवन बंदी शाळा होते की, काय? असे वाटत होते. तत्वांशी तडजोड करणे क्रमप्राप्त झाले तरी त्यांनी आपले विचार ध्येयापासून दूर जाऊ दिले नाही.

1942 मधील भारत छोडो या महात्मा गांधीच्या आंदोलनात त्यांनी सातारा जिल्ह्यांचे नेतृत्व केले. वास्तविक यावेळी वकिलीची परीक्षा ते उत्तीर्ण झालेले होते. ही वकिलीची सनद हातात असतांना वकिलीकडे दुर्लक्ष करून सातारा जिल्ह्याचा

राजकारणी झेंडा त्यांनी आपल्या खांद्यावर घेतला. त्यांनी स्वतः भूमिगत राहून अनेक कामांची नियोजनबद्ध आखणी केली. भूमिगत कार्यकर्त्यांची फार मोठी फळी निर्माण केली. पुढे ब्रिटीश पोलीसांचा ससेमिरा पाठीमागे लागताच ते सतर्कतेने भूमिगत झाले. परंतु सरकारी अत्याचाराने उग्ररूप धारण केल्याने भूमिगत चळवळीवर प्रखर प्रहार होत होता. कार्यकर्त्यांच्या कामाच्या दिशा ठरल्याप्रमाणे आकार घेत होत्या. विध्वंसाची काही कृत्ये अधुन मधुन घडत होती. या काळामध्ये सातारा जिल्ह्यातील चळवळ ही ख-या अर्थाने गनीमी काव्याने आपले कार्य करीत होती. त्यांनी भूमिगत राहून देशासाठी खूप काही सहन केले, सर्वस्व पणाला लावले. त्यामध्ये हाल अपेष्टासह त्यांना त्रासाला सामोरे जावे लागले.

स्वातंत्र्यसंग्रामात 1945 पर्यंत महाराष्ट्रात जे अनेक नेते झाले, त्यांच्यातील सर्वात तरुण व्यक्तिमत्व हे यशवंतरावांचे होते. 1952 मध्ये झालेल्या निवडणुकीमध्ये बाळासाहेब खेरांची राजवट संपुष्टात आली आणि या निवडणुकीनंतर मोररजी देसाई पक्षाचे नेते म्हणून निवडून आले. मोराराजी देसाईंनी यशवंतरावांसारख्या ग्रामीण जनतेच्या नेत्याला स्थान दिले. या वेळी मुंबई हे बहुभाषिक प्रकारचे राज्य होते, या बहुभाषिक राज्यात महाराष्ट्रासोबत कर्नाटक आणि गुजरात हे दोन्ही भाषिक प्रदेश समाविष्ट होते.

महाराष्ट्रात 1946 सालापासून संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीने जोर धरलेला होता. या मागणीने अनेक वेळा आंदोलनाचे स्वरूप धारण केले होते. महाराष्ट्रातील साहित्यिकांनीही या आंदोलनात पुढाकार घेतला. महाराष्ट्राच्या काँग्रेस समितीने संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचा ठराव एकमुखाने संमत केला. परंतु त्यावेळेस भारत सरकारने भाषावांर प्रांतरचनेकरीता 'फाजल अली आयोग' स्थापन केला होता. या आयोगाने प्रस्तुत मागणीस पद्धतीरपणे वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या.

यशवंतरावांना स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात यावे ही मागणी मान्य व्हावी असे, मनापासून वाटत होते. 1956 मध्ये झालेल्या निवडणुकीनंतर काँग्रेस पक्षात फुट पडली. आणि स्वतः मोरारजी देसाई पक्षनेता म्हणून उभे न राहता, त्यांनी यशवंतरावांना पक्षाचे नेते म्हणून उभे केले. विशेष म्हणजे यशवंतराव पक्षनेते म्हणून अनेक मताने निवडून आले. यशाने त्यांची मानवंदना केली.

भारतीय स्वातंत्र्यासाठी स्वतःच्या कुटूंबाकडे दुर्लक्ष करून त्यांनी अनेकवेळा कारावास सहन केला. एक कुशल संघटक, तत्वासाठी विरोध करणारे काँग्रेसला महाराष्ट्रात व्यापक बनविणारे मुसद्दी व धोरणी नेते केंद्र आणि विशेषतः महाराष्ट्रात विविध सत्तास्थाने भूषवितांना सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणारे व या सत्तेचा सदुपयोग जनसामान्यांच्या कल्याणांसाठी झाला पाहिजे, हे उच्च ध्येय त्यांनी आयुष्यभर जोपासले. या शिवाय स्वतःचे उभे आयुष्य महाराष्ट्रासह भारतभूमीच्या सेवेत लावणा-या यशवंतरावांचे कार्य इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी नोंदविल्या गेले. त्यांचे हे कार्य त्यांच्या नंतरच्या राजकीय वारसांना पाऊलवाटा दाखविण्यासाठी दिशादर्शक ठरले.

निष्कर्ष

भारताचे उपपंतप्रधानपद भूषविणारा, महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री, केंद्रीय संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, अर्थमंत्री, परराष्ट्रमंत्री, व एक प्रतिभावंत साहित्यिक असलेला व देवराष्ट्रातील माणूस त्यांनी सत्तेची नशा स्वतःला कधीही चढू दिली नाही. राजकारणा सारख्या गतीशिल क्षेत्रात राहूनही स्वतःच्या गुणांना जपणारा कला आणि कलावंताविषयी अमाप प्रेम असणारा लोकनेता महाराष्ट्राचा कोहीनूर ठरला.

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जनतेत वावरतांना सामान्य लोकांचे कष्टप्रद जीवन त्यांनी जवळून अनुभवले होते. त्या सोबत जनसमुदायाचे अथांग प्रेमही त्यांना भरभरून मिळाले होते. लोकसंग्राहक नेता, निर्धारयुक्त भावून मन, धीरगंभीर वृत्ती या सर्वांमधून निर्माण झालेले एक व्यक्तिमत्व त्यामुळे त्यांच्या सहवासात येणा-या प्रत्येक व्यक्तिला त्यांनी आकर्षित केले नाही तर नवलच !

यशवंतरावांनी आपल्या कालखंडात समाजजीवन खरोखरच समृद्ध आणि व्यापक बनविले. ते थोरांबद्दल आदर बाळगत असतांना, स्वतःपेक्षा लहान व्यक्तींचा त्यांनी नेहमीच आदर केला. यामध्ये देवराष्ट्रातील या माणसाच्या मनाचा मोठेपणा व दिलदारपणा दिसून येतो.

संदर्भ

1. प्रा. डॉ. विजय पाथीकर-थोरले साहेब, कैलास पब्लिकेशन प्रथमावृत्ती डिसेंबर 2010 पृष्ठ क्र.71
2. तत्रैव पृष्ठ क्र. 97
3. तत्रैव पृष्ठ क्र. 159
4. तत्रैव पृष्ठ क्र 273

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Single Blind Review / Double Blind Review

Volume - XIII | Issue - II | February - July 2025

ENGLISH / MARATHI / HINDI /PART - I

Peer Reviewed and
UGC Listed Journal No. 47100

Impact Factor / Indexing
2023 - 7.508
www.sjifactor.com

✦ EDITOR ✦

Dr. Vinay Shankarrao Hatole

Assistant Professor, International Center of Excellence in Engineering
& Management (ICEEM) College, Waluj, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

✦ PUBLISHED BY ✦

AJANTA PRAKASHAN

Jaisingpura, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal “**GENIUS**”. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad), also Published the same at Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad)

Printed by

Ajanta Computer,
Near University Gate, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad),
Maharashtra, India

Published by

Ajanta Prakashan,
Near University Gate, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad),
Maharashtra, India
Cell No. : 9579260877, 9822620877
E-mail : ajanta2023@gmail.com, www.ajantaprakashan.in

GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - Impact Factor - 7.508 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha

Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.

Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq

Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit

Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Deepak Sinkar

Assistant Professor, Department of Visual Art, PLC- State University of Performing and Visual Arts, Rohtak Haryana.

Prof. P. N. Gajjar

Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare

Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch

University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.

Dr. Mita Howladar

Assistant Professor, Calcutta Girls B. T. College Kolkata, West Bengal, India.

Brian Schiff

Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia

Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides

Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

Dr. Ritu Sehgal

Assistant Professor, DAV Institute of Engineering and Technology, Jalandhar, Punjab.

Dr. K. B. Laghane

Dean. Faculty of Management Science.
Dean. Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.)
Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.

Prof. Avinashi Kapoor

Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.

Dr. Farhath Ali

Department of Education, Moulana Azad National Urdu University Hyderabad, T.S.

EDITORIAL BOARD

Dr. Hanumanthappa J.

Dept. Of Studies In Computer Science,
University of Mysore, Manasagangotri,
Mysore-570 006, Karnataka, India.

Dr. Asharf Fetoh Eata

College of Arts or Science Salmou Bin
Abdul Aziz University, KAS.

Dr. Kailas Thombre

Research Guide, Dept .of Economics
Deogiri College, Aurangabad, India.

Dr. Isita Lahiri

Dept. of Business Administration,
University of Kalyani, Kalyani West Bengal.

Dr. Nirmala S. Padmavat

Assit. Prof. English Dept. Nutan Mahavidyalaya,
Selu, Dist: Parbhani

Dr. Lalit Gopal

Assistant Professor, Department of Design,
BBK DAV College for Women, Amritsar. (Punjab)

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

 CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Emerging trends in Library and Information Services Dr. Shilpa Waghchoure	1-4
2	A Study on White Collar Crimes: Behind the Desk, Beyond the Law Prachi Dhotre Neha Kesarwani	5-11
3	The Rights of the Third Gender-the Evolving Concept of Equality Mrs. Mrinmayee Kukday	12-15
4	Juvenile Delinquency and Social Justice: the Constitutional Challenges Addressing Root Causes in India Asst. Prof. Smita Bansode	16-22
5	Effect of Stretching Exercises on Flexibility of College Male Students Dr. Jyoti Motiram Gaikwad	24-28

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	बालपण जपणे हे काळाची गरज दिप्ती विक्रम बरवाल	१-५
२	महाराष्ट्र राज्याची शेती विकासाकडे वाटचाल प्रा. डॉ. बी. एस. भालेराव	६-१०
३	एक स्थितप्रज्ञ व्यक्तिमत्त्व: कै. बाबुरावजी काळे प्रा. शिवाजी सिरसाठ	११-१३

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख और लेखक के नाम	पृष्ठ क्र.
१	वारली बोली: समाज भाषा वैज्ञानिक दृष्टिकोण डॉ. वीणा सुधाकर माळी	१-६
२	संघर्षशीला नारी दिपाली बाहादुर	७-१२
३	कहानियों में चित्रित देशकाल और वातावरण : एक अध्ययन (अमरकांत की कहानियों के संदर्भ में) प्रा. डॉ. संतोष सुभाषराव कुलकर्णी	१३-१८
४	राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के अनुसार शिक्षक प्रशिक्षण एवं व्यावसायिक विकास डॉ. शबाना अंजुम	१९-२३

३. एक स्थितप्रज्ञ व्यक्तिमत्त्व: कै. बाबुरावजी काळे

प्रा. शिवाजी सिरसाठ

मराठी विभाग, पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

प्रस्तावना

“प्राप्तकाल हा विशाल भूधर
सुंदर लेणी तयात खोदा
निजनामे त्यावरती गोंदा”

आधुनिक मराठी कवितेचे जनक केशवसुत हे या काव्यातून प्रतिपादन करतात, की केवळ भूतकालीन वैभवात व मोठेपणात गुरफटून बसण्याऐवजी वर्तमानकाळात कर्तृत्व गाजविणे अधिक श्रेयस्कर आहे. म्हणजे वर्तमानकाळ प्रचंड पर्वत आहे. आपल्या कर्तृत्वाची, पराक्रमांची सुंदर लेणी या पर्वतात खोदुन त्यावर आपली नावे नोंदण्याची इर्ष्या माणसाने बाळगली पाहिजे. या दृष्टीने कै. बाबुरावजी काळे यांचे कर्तृत्व निर्विवाद आहे. लोकप्रतिनिधी म्हणून जनहिताची अनेक कामे करुन आपल्या नावाचा ठसा जनमाणसांच्या हृदयावर त्यांनी उमटविला व आपल्या जीवनाचे सार्थक केले.

एक स्थितप्रज्ञ व्यक्तिमत्त्व

भारताच्या माजी पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधींचे अत्यंत विश्वासू सहकारी, महाराठवाड्यातील थोर स्वातंत्र्यसैनिक जेष्ठ नेते व माजी मंत्री आणि अजिंठा शिक्षण संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष कै. बाबुरावजी काळे होत. काळ बदलला की माणसेही बदलतात विशेषतः राजकारणी लोकां तर वेगाने आपले रंग बदलतात, परंतु जे राजकीय सिद्धांत उरी बाळगून आपल्या सार्वजनिक जीवनाला प्रारंभ केला, तेच सिद्धांत त्यांनी शेवटपर्यंत जपून ठेवले होते. या राजकीय यात्रेत अनेकदा कठीण प्रसंगांना तोंड द्यावे लागले, पण क्षणभरही विचलीत न होता ते आपल्या ध्येयमंदिरांकडे वाटचाल करीत राहिले.

बाबुरावजी काळे निव्वळ राजकारणीच होते असे नाही, तर ते कृतीशिल कास्तकरही होते. शेतीत त्यांनी भरघोस पिकांकरिता प्रयोग केला. उद्देश हा की शेतकरी हा बारमाही रात्रंदिवस शेतावर कष्ट करतो. परंतु त्याच्या कुटूंबाला पैसा पुरत नाही. तो सतत कर्जात बुडालेला असतो. सावकारांकडून कर्ज घेऊन त्याची सवाई देता-देताच त्याच्या नाकीनऊ येतात. ही शेतक-यांची स्थिती पालटली पाहिजे. म्हणून गावातील एका रस्त्यावरील शेतात विहीर होती, तिला खोदून खोल केली. तिचा व्यास मोठा केला. गंमत अशी, की त्या विहीरीला पाणी भरपूर लागले. शेतात जिकडे तिकडे पंपाचे जाळे पसरविले. ओलिताची सोय केली. आधुनिक काळास अनुसरुन संकरित-बियाणे व उपकरणांकरवी भरपूर मशागत केली. याचा परिणाम असा झाला की, कपाशीचे भरपूर पीक त्यांना मिळाले.

सर्व समाजाला अलीकडे वाटते, की आता चांगली माणसे, सुजाण अधिकारी, पुढारी निःस्वार्थपणे समाजसेवा करणारे समाजसेवक दुरापास्तच झाले आहे. आण ते खरेंही आहे, पण प्रत्येक गोष्टीसाठी काही अपवाद असतात. अंधकार फार वेळ राहिल्यानंतर उषःकाल होतो. अंधारानंतर सूर्यनारायणाची किरणे सारा आसमंत उजळून टाकतात. जनसामान्यांत चैतन्याचे वारे खेळू लागते. आणि एका नव्या पर्वास प्रारंभ होतो, तो नव्या उमेदीने. हे विधान तंतोतंत लागू पडते बाबूरावजी काळेच्या बाबतीत.

एक सुजाण प्रतिनिधी, एक मंत्री, गरिबांचा कैवारी म्हणून ओळखले जातात. माझ्या मनात त्यांच्याविषयी नितांत आदरभाव मी बाळगून आहे. तो माझा अमोल ठेवा आहे. जीवनमूल्यांचे प्रसारण आणि पूजा ही एक थोर साधना असते. त्यागाचे वलय असते, प्रेरणा असते, शुद्ध आचरण असते. अशी बाबूरावजी काळे सारखी क्वचितच माणसे समाजात भेटतात. म्हणून समाजसागराला ती अनमोल रत्ने वाटतात. आपल्या व्यक्तिवैशिष्ट्यांचे आगळेपण ज्यावेळी सामाजिक मूल्ये व धारणा यातील आश्रयाला ठाव देण्यात विरघळू लागतात, तेव्हा व्यक्तीही सामाजिक शक्तीच्या रूपाने स्वयंप्रकाशू लागते. त्या शक्तीची पूजा म्हणून अशा सत्कार-गौरव समारंभाने समाजाला कर्तृत्वाचे धडे दिले जातात. जीवनाच्या यशस्वितेचा 3/4 आधार चांगली वागणूक आहे. चांगली वागणूक हा यशोमार्गाचा पहिला टप्पा आहे.

एल. हुबरीट म्हणतो, “मी अनेक कामे केलीत. ती कामे करण्याची उमेद माझ्यात आहे. माझी कामे मी धैर्याने आणि मुंगीच्या चिकाटीने करीत आलो, करीत राहीन. सतत उद्योग तत्परता व किंचितही वेळ फुकट न घालविण्याची माझी प्रथा सतत माझ्या उपयोगी पडली. तिनेच मला यश दिले. “एका विचारानंतर मला क्रांतीचा मार्ग सापडला. मला महत्वाकांक्षी तरुणांना एक उदाहरण घालून द्यायचे आहे. त्यांनी आपला वेळ, प्रत्येक क्षण उद्योगात घालवावा. बाबूरावजी काळेचे म्हणणेसुद्धा तेच होते. कारण क्षणाक्षणाचे जीवन बनते, कणाकणांचे वाळवंट बनते आणि थेंबाथेंबाचा सागर होतो. काहीही तुच्छ नसते. लहान वस्तुचीच मोठी वस्तू बनत असते.

जगात जे जे लोक मोठे झाले त्यांना वेळेचे महत्त्व उमगले. हाच त्यांच्या यशाचा सिद्धांत. काळे साहेबां विषयीचे अनेक आहेत. काळे साहेबांचे कर्तृत्व जेवढे श्रेष्ठ, तेवढीच त्याची जिज्ञासाही मोठी, पण हे गुण त्यांच्या अंगी बाणायला काही कारणे असू शकतील. काळे साहेबांनी आजवर केलेल्या अविरत कार्याचे कायम चिजच झालेले आहे. अर्थात त्यांनी ज्या गोष्टी करायला हाती घेतल्या, याचाच अर्थ असा की, प्रत्येक गोष्टीबद्दल त्यांची विचार करण्याची पद्धत, तीच विशिष्ट निवडतांना त्यांनी पणाला लावलेले आपले ज्ञान व अनुभव आणि ती गोष्ट ती कार्यान्वित करवून घेण्याची त्यांच्या अंगी असलेली विलक्षण कला व कष्ट हे सर्व गुण खरोखच प्रशंसेस पात्र ठरतात. या सर्व गुणांची सांगड अगदी व्यवस्थित घातली गेल्यामुळेच काळे साहेबांनी अनेक गोष्टी करून दाखविल्या, की त्यांचा विचारही करणे आपल्याला शक्य नाही. या सर्व गुणांत जसा त्यांच्या अंगी असलेल्या संयमाचा वाटा विसरून चालणार नाही तसा त्यांचा वक्तशीरपणासुद्धा विशेष नमूद करण्यासारखा आहे. दैनंदिन कार्यक्रम आधीच आखून ठेवल्याप्रमाणे कामाची एक यादी बनवून पार पाडीत. अशा प्रकारे वेळेवरहुकूम काम केले तर थोडा सुद्धा वेळ वाया जाऊ देत नसत.

निष्कर्ष

संध्याकाळी केलेल्या कामाचा आढावा घेतांना त्यांच्या चेह-यावर स्मित हास्य फुलत असे. तसेच दुस-या दिवशीची कामे ठरवतांना व करतांना उत्साह रहायचा याच प्रकारे विद्यार्थी, लेखक, समाजसेवक आणि पुढारी यांनी आपले आचरण ठेवले पाहिजे. सर्वच जातीधर्मातील लोकांना, अपंग व गरजू व्यक्तींना ते नेहमीच सर्वांगीण आश्रय व सहकार्य देत असत. आपल्या संपर्कात येणा-यांना ते नेहमीकरीता आपल्या जिव्हाळ्याचे बनवित. म्हणूनच बाबूरावजी काळे आपणास थोर वाटणे अगदी यथोचित आहे.

संदर्भ

1. दै. सकाळ, जनसामान्यांचा लोकनेता कै. बाबूरावजी काळे - प्रा. शिवाजी सिरसाठ दि. 18 ऑक्टोबर 2005
2. दै. सकाळ, मराठवाड्याचे वैभवी नेतृत्व : बाबूरावजी काळे - प्रा. शिवाजी सिरसाठ दि. 18 ऑक्टोबर 2010
3. दै. सकाळ, हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील निखारा - प्रा. शिवाजी सिरसाठ दि. 18 ऑक्टोबर 2010
4. दै. सकाळ, पालोदकर बाबूरावजी काळे लोकसभेवर - उमेश काळे दि. 20 फेब्रुवारी 2014

RNI-MAHMUL03826
ISSN3048-7986(Print)

International Multilingual Monthly Research Journal

• **UTKARSH** •

Peer Reviewed and Referred
International Multidisciplinary
Monthly Research Journal
Vol. I, Issue -II, February 2025

EDITOR

Dr. Saroj Namdeorao Pagare

Assistant Professor, Dept. of Hindi,
Maharaja Sayajirao Gaikwad Arts, Commerce &
Science College, Bajarsawangi, Tq. Khultabad,
Dist. Chhatrapati Sambhajnagar (Aurangabad)
Maharashtra, India

Published by

Govind Shankar Waghmare

Chhatrapati Sambhajnagar (Aurangabad)
Maharashtra (India)

UTKARSH PRAKASHAN

Index

Sr. No.	Volume - I, Issue-II, February 2025 Published by - Utkarsh Prakashan, Chh. Sambhajanagar		Page No.
1	Authors:	Dr Sumit B Waghmare	1-4
	Paper Title :	Narendra Modi's Foreign Policy	
2	Authors:	Mr. Kuldeep N. Chavan, Prof. Dr. P.V.Deshmukh	5-11
	Paper Title :	Indebtedness in Maharashtra with Special Reference to Marathwada: A Comprehensive Study	
3	Authors:	Miss. Shejwal Vaishali Shivdas	12-18
	Paper Title :	A Study Of Depression & Mental Health Among Unsuccessful Student's In Examination	
4	Authors:	Varsha Uttamrao Nalawade	19-22
	Paper Title :	Agricultural Distress and Farmers Suicides	
5	Authors:	Prof. Dr. Vrushali Madhukar Desai	23-32
	Paper Title :	The Comparative Study of C. D. Narsimhaiah & Gayatri Spivak: As a Postcolonial Theorist & Critic.	
6	Authors:	Mrs.Varsha K. Wadkar	33-36
	Paper Title:	The Art of Feminist Resistance: Creative Expression and Gender Politics in Michele Roberts' Novels	
7	Authors:	डॉ संतोष तांदळे	37-43
	Paper Title:	मुक्तिबोध की कविता में पूंजीवाद का विरोध	
8	Authors:	प्रा. डॉ. संजय किशनराव भालेराव	44-53
	Paper Title:	भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग : एक प्रशासकीय विश्लेषण	
9	Authors:	डॉ. राजु तुपे, प्रा.डॉ.एल.यू. मेश्राम,	54-57
	Paper Title:	ओबीसी आरक्षण अंमलबजावणीत व्ही. पी. सिंग शासनाची भूमिका	
10	Authors:	डॉ बाबासाहेब गणपतराव देशमुख	58-62
	Paper Title:	महिला सक्षमीकरण वास्तव आणि आव्हाने	
11	Authors:	डॉ. संगीता मुरलीधर आहिरे	63-70
	Paper Title:	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे साहित्यिक विचार : एक चिंतन	

**उत्कर्ष
प्रकाशन**

UTKARSH

Peer Reviewed and Referred

International Multidisciplinary Research Journal

ISSN 3048-7986 (Print), Issue- II, Vol. I, February 2025

12	Authors:	जानकी माणिकराव जाधव	71-76
	Paper Title:	दलित आत्मकथने : पुरुष, स्त्री	
13	Authors:	बाळासाहेब जगन्नाथ गायके	77-80
	Paper Title:	ना. धों महानोर यांचे ललित गद्य	
14	Authors:	रामचंद्र गंगाराम भरांडे	81-85
	Paper Title:	जल व्यवस्थापन एक अभ्यास	
15	Authors:	विनायक रामचंद्र घस, प्रोफेसर डॉ. प्रल्हाद निवृत्ती होंडे	86-92
	Paper Title:	मराठी ललित लेखनाचे स्वरूप	
16	Authors:	डॉ. राजु तुपे, प्रा.डॉ.एल.यू. मेश्राम	93-96
	Paper Title:	महाराष्ट्राचे राजकीय नेतृत्व : मा. बाबूरावजी उपाख्य अप्पासाहेब काळे यांच्या राजकीय कारकीर्दीचा आढावा	
17	Authors:	गोविंद शेषराव कागणे	97-100
	Paper Title:	आदिवासी कादंबरी लेखनाची वाटचाल	
18	Authors:	विनायक श्रीधर राठोड	101-104
	Paper Title:	संशोधन पद्धती : संकल्पना, प्रक्रिया आणि उपयोजना	

◀ 09 ▶

ओबीसी आरक्षण अंमलबजावणीत व्ही. पी. सिंग शासनाची भूमिका

डॉ. राजु तुपे
प्रा.डॉ.एल.यू. मेश्राम,

- ग्रंथपाल,
- पं. जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

भारतीय राजकारणात 1989 मध्ये वेगळीच घटना घडली. 1984 मध्ये प्रचंड बहुमत मिळविलेल्या काँग्रेस पक्षाचा मतदारांनी या निवडणुकीत पराभव केला. काँग्रेस पक्षाला 545 सदस्य असलेल्या लोकसभेत 197 जागा मिळाल्या तर जनमोर्चाचे नेते व्ही.पी. सिंग यांना सरकार स्थापनेसाठी भाजप आणि डाव्या पक्षानी पाठिंबा दिला. व्ही.पी. सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार सत्तेवर आल्यानंतर त्यांच्या काळात जे महत्वाचे निर्णय घेतले गेले त्यात इतर मागासवर्गांच्या (OBC) आरक्षणाचा निर्णय अग्रभागी होता. या निर्णयामुळे भारतीय राजकारण ढवळून निघाले. प्रस्तुत लेखाचा उद्देश इतर मागासवर्गांच्या आरक्षण धोरणाचा अंमलबजावणीचा आढावा घेणे हा आहे.

जनता पक्षाने सरकार कोसळण्याच्या शेवटच्या टप्प्यात 1979 मध्ये मागासवर्गांतील समाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या घटकाचा शोध घेण्यासाठी बिहारचे माजी मुख्यमंत्री बी.पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमण्यात आला. या आयोगाने देशभर

दौरे करून मागास घटक ओळखण्यासाठी "मंडल आयोगाने अकरा निकष मांडले". त्यात सामाजिक मागासपणासाठीचे चार निकष ठरविण्यात आले. इतराकडून सामाजिकदृष्ट्या मागास मानल्या जाणाऱ्या जाती, उपजीविकेसाठी मुख्यत्वे शारीरिक कष्टावर अवलंबून असणाऱ्या जाती 17 वर्षांहून कमी व्यक्तीचा विवाह होण्याचे प्रमाण ज्या जातीमध्ये सरासरी पेक्षा जास्त असेल, स्त्रीयांच श्रमशक्तीमध्ये जास्त प्रमाण असेल अशा जातींना सामाजिकदृष्ट्या मागास मानण्यात आले. शैक्षणिक मागास पणासाठी मंडल आयोगाने तीन घटक नमूद केले त्याच प्रमाणे आर्थिक मागासपणासाठी चार घटक ठरविले. राज्यस्तरीय सरासरीपेक्षा 25 टक्क्यांनी कमी सरासरी कौटुंबिक मालमत्ता असलेल्या जाती, कच्च्या घरामध्ये राहणाऱ्या व्यक्ती, पिण्याचे पाणी अर्धा किलोमीटरहून जास्त अंतरावरून आणणाऱ्या व्यक्ती, कर्ज काढून जीवन जगणाऱ्या व्यक्ती अशा जाती आर्थिकदृष्ट्या मागास मानण्यात आल्या.

"मंडल आयोगाने या अकरा निकषासाठी गुणांकाची व्यवस्था मांडली"² त्या आधारे इतर मागासवर्गाचे प्रमाण ठरविण्यात आले 1931 च्या जनगणनेनुसार इतर मागासवर्गांचे प्रमाण 52 टक्के ठरविण्यात आले. मंडल आयोगाने ओबीसीना 27 टक्के आरक्षण देण्याची शिफारस केली, आयोगाने आपला अहवाल 1980 मध्ये सादर केला.

सत्तेवर असणाऱ्या काँग्रेस सरकारने या अहवालाकडे दुर्लक्ष केले, मंडल आयोग लागू करावा म्हणून मा. कांशिरामजीनी आंदोलन सुरू केले त्यामुळे जनतेमध्ये जागृती होण्यास सुरुवात झाली. परंतु या प्रश्नावर फारसी चर्चा झाली नाही.

इतर मागास वर्गांच्या (OBC) संदर्भात मंडल आयोगाने दिलेल्या अहवालाची अंमलबजावणी करण्याची घोषणा 1990 मध्ये व्ही. पी. सिंग यांनी केली. "इंदिरा गांधींनी दडवून ठेवलेल्या मंडल आयोगाच्या शिफारशीची अंमलबजावणी व्ही. पी. सिंग यांच्या काळात झाली हे वास्तव आहे."³ मंडल आयोगाचा अहवाल स्विकारला तर देशातील इतर मागास जातीत जात भावना प्रभावी होईल अशी भीती तत्कालीन सत्ताधऱ्यांना वाटत होती. देशातील इतर मागासवर्गांतील लोकांच्या प्रगती विषयी चर्चा होत होत्या. परंतु उपाय योजना केल्या जात नव्हत्या व्ही. पी. सिंग यांनी राजकारणात फायदा-तोटा न बघता इतर मागास जातीचा विकास व्हावा हा दृष्टीकोन

समोर ठेऊन हा अहवाल स्विकारला "शैक्षणिक आणि सामाजिकदृष्ट्या मागास असलेले वर्ग ज्यांना ओबीसी म्हणून संबोधण्यात येत होते त्यांना शासकीय नोकऱ्या आणि उच्च शिक्षणाच्या संस्थामधील प्रवेशामध्ये इतिहासात प्रथमच आरक्षण मिळाले"⁴.

मंडल आयोगाचा अहवाल स्विकारल्या नंतर देशात मंडल आयोगाच्या विरोधात उत्तर भारतात मोठ्या प्रमाणात आंदोलने करण्यात आली. व्ही.पी. सिंगावर टिका करण्यात आली "अंतर्गत राजकारणाला प्रत्युत्तर म्हणून व्ही. पी. सिंगाचे ओबीसी प्रेम ऊतू आले."⁵ अशी टिका करण्यात आली. अशा टिका होत असताना मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीपासून व्ही. पी. सिंग कधीही ढळले नाहीत. ते म्हणाले "मी एकवेळ पाय गमावला असता पण गोल नक्कीच केला असता"⁶ असा दृढ निश्चय केल्यामुळे मंडल आयोग लागू करण्यात आला. मंडल समर्थक नेते लालूप्रसाद यादव, मुलायम सिंग यादव, रामविलास पासवान, शरद यादव या नेत्यांनी त्यांना भक्कम साथ दिली. दिल्ली मध्ये मंडल आयोगाच्या विरोधात तिब्र आंदोलने करण्यात आली त्या काळात "मी ओबीसी नाही असा स्टीकर गाडीवर नसेल तर गाडी चालवणेही महाकठीण होते"⁷ यावरून असे दिसून येते की, हे आंदोलन किती तिब्र होते.

मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू केल्यामुळे व्ही. पी. सिंग हे उपेक्षित जातीच्या नजरेत सामाजिक न्यायाचे खरे मसिहा बनले. 2011 च्या जनगणनेच्या वेळी जात निहाय गणनेच्या निमित्ताने ओबीसीच्या आरक्षणाचा प्रश्न ऐरणीवर आला. ओबीसीची गणना 1931 पासून झालेली नाही. नेमकी ओबीसीची टक्केवारी किती असेल असे प्रश्न उपस्थित केल्या गेले, त्यांची गणना झाली तर गरीबाची संख्या देशाला कळेल असाही युक्तीवाद करण्यात आला. 2011 च्या जनगणनेत जात निहाय जनगणना करण्यात आली. 2014 मध्ये केंद्र सरकार बदलल्यावर "जात निहाय जनगणनेची आकडेवारी सदोष असल्याचे कारण देऊन ती जाहीर करण्यास नकार दिला."⁸

कोरोनाचे कारण देऊन 2021 ची जनगणना पुढे ढकलण्यात आली काही घटक राज्यांनी राज्यस्तरावर जातनिहाय जनगणना केली. बिहार राज्यानी जातनिहाय जनगणनेचा आपला अहवाल प्रसिध्द केला. "त्यानुसार बिहारात 81.99 टक्के हिंदू तर 17.72 टक्के मुस्लीम आहेत अति मागास जाती 36, इतर मागास जाती 27, अनुसूचित जाती 19 तर अनुसूचित जमाती 1.68 आणि उच्च वर्णायाचे प्रमाण 15.52 टक्के आहे. यावरून मागासाचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून आले."⁹

अलिकडच्या काळात घटक राज्यामध्ये मागास जातीच्या विकासाच्या मागण्या जोर धरू लागल्या परंतु शासनाकडे डेटा उपलब्ध नाही. 1931 च्या जनगणनेनुसार जातीच्या टक्केवारी ठरविल्या जातात इतर मागासाची मागणी जातीनिहाय जनगणनेची आहे. मागास जातीच्या विकासासाठी नक्की टक्केवारी किती आहे हे समजने गरजेचे आहे. या जातीच्या विकासासाठी योजना आखताना शासनाला मदत होईल. व्ही.पी. सिंगाच्या काळात मंडल आयोगाची अंमलबजावणी झाल्यामुळे आज 34 वर्षांनंतर या जातीत जागृती होऊन विकासासाठी धडपडत असल्याचे दिसून येते. केंद्र सरकारच्या महत्वाच्या संस्था मध्ये ओबीसी साठी 27 टक्के आरक्षण दिले आहे. आज भारतात ओबीसीचे राजकारण हा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. मा. पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदींना सुध्दा मी ओबीसी आहे असे सांगावे लागते. यावरून ओबीसीचे राजकारणातील महत्व आपल्या लक्षात येते. येणाऱ्या काळात या प्रश्नाभोवती देशपातळीवर राजकारण केल्या जाईल हे निश्चित.

- संदर्भ :
1. 'या जागा राखीव आहेत', जात आरक्षण आणि भारतीय संविधान ले. अभिनव चंद्रचूड (मराठी भाषांतर) सप्टेंबर 2023 पृ. 101.
कित्ता पृ. 101
 2. 'बियांड द लाईन्स' ले. कुलदीप नय्यर (मराठी अनुवाद) पृ. 467
कित्ता पृ. 467
 3. कित्ता पृ. 467
 4. कित्ता पृ. 467
 5. कित्ता पृ. 467
 6. कित्ता पृ. 467
 7. कित्ता पृ. 467
 8. दै. सकाळ दिनांक 09/10/2023 पृ.7
 9. दै. सकाळ दिनांक 05/10/2023 पृ. 4